

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NİKPUR MİRHÜSEYN OĞLU CABBARLI

XX ƏSR AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI
(türkdilli örnəklər əsasında)

5716.01. - Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan mü-hacirət ədəbiyyatı şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Elçin İlyas oğlu Əfəndiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov
Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası.

Müdafiə 31 may 2017-ci il saat 10:30-da Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdindəki D.01.131-Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat 27 aprel 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:**

İ.M.Osmanlı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan milli hərəkatının bütün dövrlərində bədii sözün-ədəbiyyatın özünəməxsus əhəmiyyətli rolu olduğu danılmaz həqiqətdir. XX əsr siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda çoxcəhətli mübarizəsində də bədii yaradıcılıq xüsusi çəkiyə malik olmuş, «Azərbaycan davası»nın (M.Ə.Rəsulzadə) mühüm yönlərindən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məhz siyasi mühacirətimizin azərbaycançılıq ideyalarından qaynaqlanan ədəbi fəaliyyəti sayəsində sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsi kəmiyyət göstəriciləri etibarilə zəngin olmaqla yanaşı, janr, mövzu, üslub və struktur baxımından da kifayət qədər rəngarəngdir. Bu irsin məlum mətbu və qeyri-mətbu örnəkləri: şeirlər, hekayələr, dram əsərləri, memuar ədəbiyyatı və s. fikrimizi təsdiq edir. Siyasi mühacirlərimiz bədii söz sənətimizi zənginləşdirməklə yanaşı, milli ədəbiyyat tarixinin çeşidli problemləri, klassiklərimizin yaradıcılığı, çağdaş ədəbi proses və s. bağlı araşdırmaları ilə ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında da səmərəli rol oynamışlar.

Bütün bu ədəbi-elmi əsərlər milli ədəbiyyatımızın zəngin bir qolu olan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını təşkil edir ki, həmin ədəbiyyatı hərtərəfli tədqiq etmədən XX əsr Azərbaycan bədii fikrinin və ədəbiyyatşünaslıq elminin tam və gerçək tarixini yaratmaq qeyri-mümkündür.

Çox təəssüf ki, sovet dövründə mövcud olmuş ideoloji-siyasi yasaqlar Azərbaycan siyasi mühacirətinin zəngin ədəbi-elmi irsini araşdırmağa imkan verməmiş, bu irslə nəinki kütləvi oxucu, heç Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin böyük bir qismi də tanış ola bilməmişdir.

1991-ci ilin aprel ayında Azərbaycan EA (indiki Azərbaycan MEA) Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, «Vətən» Cəmiyyəti, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Qurumu və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyi ilə birgə Bakıda keçirdiyi «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» beynəlxalq elmi simpoziumu bu istiqamətdə araşdırmalara müəyyən təkan verdi. Simpoziumda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-elmi fikrinin bir çox görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlı məruzələr oxundu, müzakirələr keçirildi. Bu məruzələr, əsasən tanıtma xarakteri daşsa da, ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinin mövzunun aktuallığına cəlb edilməsi, sözügedən istiqamətdə araşdırmaların zərur-

riliyinin əsaslandırılması baxımından həmin dövr üçün əhəmiyyətli idi.

Simpoziumdan sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması, nəşri və təbliği yönündə müəyyən işlər görülmüşdür. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, A.İldırımın mühacirət dövrü ədəbi-elmi fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar meydana çıxmışdır.

Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nəşri, araşdırılması və təbliği yönündə görülən işlərin istər miqyası, istərsə də sürəti qətiyyəən qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu sahədə hələ görüləsi işlər yetərincədir. «XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (türkdilli örnəklər əsasında)» adlı dissertasiya da ədəbiyyatımızın bu zəngin qolunun tədqiqi sahəsindəki boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Araşdırmanın obyektı və predmeti. XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrlara aid türkdilli örnəkləri araşdırmanın əsas obyektini, həmin örnəklərin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili isə onun predmetini təşkil edir. Bununla bağlı, mühacirət ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığına, ümumiyyətlə mühacirətşünaslığa dair müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Almaniya və Polşada nəşr olunmuş kitab, məqalə və resenziyalar da araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bu dissertasiyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının türkdilli örnəkləri dedikdə, həm Azərbaycan dilində, həm də Türkiyə türkcəsində yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının türkdilli örnəklərini sistemli araşdırmaqla bu zəngin irsin milli ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə aşağıda qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə nail olmağa çalışmışıq:

- Çağdaş emigrantologiyanın nəzəri prinsiplərinə əsasən «mühacirət» və «mühacirət ədəbiyyatı» anlayışlarının məzmununun şərhı;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri statusunun və xronoloji sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılma vəziyyətinin dəyərləndirilməsi;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarının inkişaf yolunun nəzərdən keçirilməsi, hər bir janrın ümumi səciyyəsinin verilməsi;
- Azərbaycan mühacirət poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin (Məhəmməd Sadıq Aran, Müseyib Zəyəm, Almas İldırım, Alazan Baycan, Teymur Atəşli) yaradıcılığının xüsusi yarımfəsillər daxilində dəyərləndirilməsi;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının türkdilli örnəklərinin janrlar

üzrə (poeziya, nəsr, dramaturgiya, ədəbiyyatşünaslıq) mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılıb təhlil edilməsi;

– Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ideya-məfkurəvi və bədii-estetik özünəməxsusluğunun aşkarlanması;

– Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının milli folklorun, klassik ədəbi irsin və sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında özünəməxsus rolunun dəyərləndirilməsi;

– Mövzunun gələcək araşdırılma perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Mövzunun araşdırılma vəziyyəti. Bu barədə dissertasiyanın 1.2. yarımfəslində ətraflı bəhs edilir.

Araşdırmanın elmi yeniliyi. Mövzunun ilk dəfə sistemli işlənməsi əslində dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca məqamdır.

Milli ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada araşdırma zamanı çağdaş emiqrantologiyanın nəzəri prinsipləri tətbiq olunmuş və bu prinsiplər əsasında «mühacirət», «mühacirət ədəbiyyatı» anlayışlarının məzmunu şərh edilmiş, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, problemin qoyuluşu və həlli istiqamətində indiyədək görülmüş işlərin məziyyətləri və qüsurları qeyd olunmuş, eyni zamanda, mühacirətşünaslığımızın bir sıra konseptual məsələləri ilə bağlı mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarının inkişaf yolunun izlənilməsi, hər bir janrın ümumi səciyyəsinin verilməsi, janrlar daxilində bədii əsərlərin və ədəbiyyatşünaslıq örnəklərinin mövzu-problematika baxımından qruplaşdırılıb təhlil edilməsi də dissertasiyanın elmi yenilikləri sırasındadır.

Araşdırma sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında totalitar rejimə qarşı müqavimət hərəkətinin milli xarakterinin qabardılmasını mühacirət ədəbiyyatşünaslığının bu ədəbiyyata obyektiv və qərəzsiz münasibətinin əsas məqamlarından biri kimi dəyərləndirir.

Bir sıra mühacirət yazarların (M.S.Aran, T.Atəşli, B.E.Ağaoğlu, S.Təkinər) yaradıcılığı və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilk dəfə məhz bu əsərdə araşdırılıb dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyada zəngin mənbələr əsasında XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ideya-məfkurəvi və bədii-estetik özünəməxsusluğu aşkarlanmış, bu irs bütövlükdə milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təsbit edilmiş, onun çağdaş ədəbi-elmi dövrüyyəyə cəlb olunmasının zəruriliyi əsaslandırılmış, mövzunun gələcək araşdırılma perspektivləri mü-

əyyənləşdirilmişdir.

Nəzəri-metodoloji əsas. Dissertasiya tarixi-müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq metodunun prinsipləri əsasında, çağdaş emigrantologiyanın, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin nailiyyətlərindən istifadə olunmaqla yazılmışdır.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının türkdilli örnəklərini (bu işə həcm etibarilə həmin ədəbiyyatın ən azı 4/5-nü təşkil edir) sistemli və ümumiləşdirilmiş şəkildə dəyərləndirdiyindən bu sahədə gələcək araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır. Araşdırmanın nəticələrindən akademik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» çoxcildliyinin uyğun bölməsinin yazılmasında, ali məktəblərin filologiya fakültələrində müvafiq ümumi və xüsusi kursların tədrisində faydalanmaq olar. Dissertasiya həmçinin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir tariximizə dair araşdırma apararlar üçün də əhəmiyyətli mənbədir.

Araşdırmanın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında və Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasında təsdiq edilmiş, iş öncə həmin İnstitutun XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı, daha sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbələrində yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın əsas nəticələri müəllifin monoqrafiyalarında, nüfuzlu elmi jurnallarda (o cümlədən xarici nəşrlərdə) dərc olunmuş məqalələrində, həmçinin beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Araşdırmanın strukturu. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslə «**Problemin qoyuluşu və həlli axtarırları**» adlanır. Həmin fəslin «**Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri**» adlı I yarım-fəslində mühacirət ədəbiyyatımızın elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri müəyyənləşdirilir.

Mühacirət dedikdə, siyasi, iqtisadi, dini və s. motivlərlə əlaqədar könnüllü, yaxud məcburi olaraq vətəni tərk edib, xarici ölkəyə köçmək və orada məskunlaşıb yaşamaq başa düşülür.

Lakin siyasi mühacirəti yaradan səbəblərdən danışırkən mütləq bir incə məqamı da qeyd etməliyik. Bəzən siyasi mühacirət bu və ya digər işlə (məsələn: xidməti ezamiyyət, diplomatik missiya, hərbi xidmət, təhsil almaq və s.) bağlı ölkədən getmiş insanların siyasi motivlərlə (vətəndə dövlət çevrilişinin baş verməsi, repressiya təhlükəsi və s.) əlaqədar geriyyə dönmə

bilməməsi, yaxud dönmək istəməməsi nəticəsində də yaranır. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 1919-cu ildə Paris sülh konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvləri taleyin onlar üçün hazırladığı sürprizdən xəbərsiz idilər. Azərbaycan istiqlalının de-fakto tanınmasından ötrü misilsiz xidmətlər göstərmiş bu ziyalılarımız (1919-cu ilin avqustunda Bakıya qayıtmış M.H.Hacinski istisna olmaqla) 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra Vətənə qayıtmayaraq, milli mücadiləni xaricdə davam etdirməyə qərar verdilər. Bunlar Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli xadimləri: Ə.Topçubaşov, Ə.Şeyxülislamov, M.Məhərrəmov, C.Hacıbəyli, M.Mehdiyev, A.Atamalıbəyov idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərdiyi gənclərdən bir qismi də bolşevik işğalından sonra Vətənə dönməyərək, mühacirət həyatını seçmişdir. Həmin gənclərdən biri olan Hilal Münşi mühacirətdə fəal siyasi xadim və publisist kimi tanınmış, «Müsavat» partiyasının Divan üzvü və Azərbaycan Milli Mərkəzinin Berlin təmsilçisi olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra da siyasi səbəblərlə əlaqədar (almanlara əsir düşdüklərinə, yaxud Vətənin qurtuluşu uğrunda milli hərbi birliklərin tərkibində sovet qoşunlarına qarşı döyüşdüklərinə görə) cəbhədən geriyyə qayıda bilməyən soydaşlarımızın hesabına Azərbaycan mühacirətinin sıraları növbəti dəfə sıxlaşdı. Belə ki, Vətənə qayıdıb NKVD zindanının zirzəmisində edam olunmaqdan, yaxud Sibirə sürgün edilməkdənsə, xarici ölkələrdə qalmaq üstün tutan milliyətçi azərbaycanlıların bir qismi mühacirətimizin siyasi qanadına qoşuldu və istiqlal savaşını bu yolla davam etdirməyə başladı. Hərb meydanından siyasi mühacirətin sıralarına qatılanlardan A.Dağlı, T.Atəşli, S.Təkinər 1950-1970-ci illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-tənqidi fikrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərdilər.

Bu məqamları xüsusi vurğulamaqda məqsədimiz diqqəti Azərbaycan siyasi mühacirətinin (eləcə də mühacirət ədəbiyyatının) təşəkkülünü və inkişafını şərtləndirən amillərin müxtəlifliyinə yönəltmək və bununla da «mühacir» və «mühacirət» sözlərinin, təcrübədə, müxtəlif lüğət və ensiklopediyalarda onlara verilən izahlardan daha geniş məna yükü daşıdıqlarını təsbit etməkdir. Yəni siyasi mühacirət insanların yalnız siyasi motivlərlə öz ölkəsini tərk edib başqa ölkəyə köçməsinin nəticəsində deyil, eyni zamanda, onların müxtəlif münasibətlərlə getdikləri ölkələrdən yenə də siyasi motivlərlə əlaqədar geriyyə – Vətənə dönməmələri nəticəsində də yarana bilər. Azərbaycan siyasi mühacirətinin tarixi ilə bağlı yuxarıda xatırladığımız faktlar bunun əyani sübutudur.

XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi, çoxsaylı regional hərbi əməliyyatlar, irqi, dini və milli zəmində törəyən münaqişələr, inqilablar, iqtisadi böhranlar və s. mühacirətin əvvəlki yüzilliklərlə müqayisədə xüsusilə geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində dünyada gedən sosial-siyasi proseslərdə, ayrı-ayrı millətlərin və dövlətlərin tarixi taleyində mühacirətin, özəlliklə, siyasi mühacirətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasını, bir sıra hallarda isə həlledici amilə çevrilməsini şərtləndirmişdir. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mühacirətsünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması da məhz bu yüzillikdə mühacirətin durmadan artan sosial-siyasi çəkisi, çoxşaxəli fəaliyyət istiqamətləri ilə əlaqədardır.

Emiqrantologiya (mühacirətsünaslıq – N.C.) mühacirət prosesinin subyektivi olan insan tipi, mühacirətin axınları və istiqamətləri, insanın qürbətdəki həyatının özəllikləri, yeni sosial mühitə uyğunlaşması prosesi, habelə, mühacirətin yaradıcılığı və bu yaradıcılığın xüsusiyyətləri haqqında elmdir.¹ «Emiqrantologiya» termini ilk dəfə olaraq Polşanın Yaqillon Universitetinin professoru Lyusian Suxanek tərəfindən slavistlərin 1998-ci ildə Krakovda keçirilmiş XII Ümumdünya konqresi çərçivəsində təşkil olunmuş dəyirmi masa müzakirələri zamanı irəli sürülmüşdür².

Mühacirətsünaslıq belə bir nəzəri başlanğıcdan çıxış edir ki, «Vətəni tərk etmiş hər insan mühacir deyil. Mühacirəti bədbəxtlik və ümid yaradır. Məhz buna görə də Amerikaya, yaxud Hindistana köçmüş ingilis mühacir olmur; o, olsa-olsa, yaşayış yerini dəyişmiş insandır. Müstəqil Ukraynaya köçmüş rus-mühacir deyil, lakin Fransaya və ABŞ-a köçən rus-mühacirdir. Xoşbəxt ölkədən köçən şəxs mühacir olmur. Məhz buna görə də ömürlərinin bir hissəsini vətəndən kənardə keçirmələrinə baxmayaraq, nə S.Moyem, nə E.Heminquey, nə də A.Şveytser mühacir deyildilər. Amma A.Eynşteyn Almaniyadan olan mühacir idi. Bu gün avropalı üçün doğma ölkədən hətta uzun müddətə köçmək mühacirət deyil, adaptasiyanın çətinlikləri də daxil olmaqla bir yerdən başqa yerə köçməkdir. Nə az, nə çox»³.

Mühacirətsünaslıq müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin sonlarında təşəkkül tapsa da, mühacirətin, o cümlədən Azərbaycan mühacirətinin öy-

¹ Юрий Боров. Эмигрантология. // «Русское зарубежье: приглашение к диалогу» (сборник научных трудов). Калининград: Изд. КГУ, 2004, стр. 6-7.

² Lucjan Suchanek. Литературоведение и культурология. // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis, 2005, №8, s. 127-132.

³ Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. Москва: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001, стр. 465.

rənilməsi tarixi daha əvvəllərdən – həmin əsrin 20-30-cu illərindən başlayır. Biz M.B.Məhəmmədşadəni cəsəratlə Azərbaycan mühacirətşünashğının banisi saya bilirik. Belə ki, onun mühacirət tariximizə dair çoxsaylı məqalələri, xüsusilə «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı qiymətli araşdırmasının müvafiq fəsilləri buna əsas verir. «Düşməni istilasına uğramış yurdunu qurtarmaq, hürriyyət və istiqlalını qaytarmaq üçün yaddığı şanlı savaşıda hər millət qəhrəmanlıqlar, fədailər, mücahidlər, şəhidlər və məzlumlarla yan-yanə, bir də siyasi mühacirət yaradır»¹ – deyən Mirzə Bala sözügedən araşdırmasında dünya mühacirət hərəkatının tarixindən, müxtəlif millətlərin müqəddəratında siyasi mühacirətin şanlı rolundan müxtəsər bəhs etmiş, Azərbaycan mühacirətinin tarixi kökləri, inkişaf mərhələləri üzərində ətraflı dayanmış, onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra formalaşan yeni mərhələsinin fəaliyyətini müfəssəl təhlil etmişdir. Milli mühacirətimizin sosial tərkibinin daim dəyişdiyini, yeniləşdiyini, şəkildən-şəklə düşdüyünü, bu toplum içərisində müxtəlif səviyyəli zümrələrin bir-birinə qarışdığını, müxtəlif mənafeələrin çarpışdığını qeyd edən M.B.Məhəmmədşadə onu siyasi və qeyri-siyasi olmaq üzrə iki qrupa ayırır². Milli istiqlal hərəkatını – «Azərbaycan davası»ni xarici ölkələrdə yürüdən, təbii ki, mühacirətimizin siyasi qolu idi. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını yaradanlar da məhz siyasi mühacirlərimiz idi. Bəs «mühacirət ədəbiyyatı» dedikdə biz hansı ədəbiyyatı nəzərdə tuturuq?

Mühacirət ədəbiyyatını, ümumiyyətlə, XX əsr hadisəsi kimi dəyərləndirən, onun vətəndə yaranan milli ədəbiyyatla dil, ənənə və s. kimi ümumi cəhətlərə malik olduğunu vurğulayan tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, prof. Y.B.Borev bu ədəbiyyatın aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir: **«Mühacirət ədəbiyyatı:**

- a) Vətəndəki quruluşa və qayda-qanuna münasibətdə açıq müxalifət mövqeyində dura bilir;
- b) Hər zaman, heç olmazsa, zəif də olsa, nostalgiyanın acısını ifadə edir;
- c) Vətən mühiti ilə bilavasitə deyil, yaddaş vasitəsi ilə bağlıdır və mənsub olduğu xalqın çağdaş həyatından zaman və məkan baxımından ayrı düşmüşdür;
- ç) Vətəndəki tarixi dəyişiklikləri öncədən duyur və kəskin hiss edir;

---

¹ Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 1991, s. 158.

² Yenə orada, s. 163.

d) İkidilliliyə və ikimədəniyyətliliyə (Məs: V.Nabokovun yaradıcılığı), yaxud ən azı bir dili digər dillə və ya doğma (milli) mədəniyyəti yaşadığı ölkənin mədəniyyəti ilə zənginləşdirməyə meyllidir;

e) Vətəni həm daxildən, həm də xaricdən görür (çıxış və yeni sığınaq nöqtələrindən dünyanın miqyaslı görünüşü);

ə) Ölkələr, xalqlar, mədəniyyətlər arasında körpü salır»¹.

Yuxarıda sadalanan universal xüsusiyyətləri müəyyən qeyd-şərtlə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına da şamil etmək olar. Bununla belə, hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının mühacirət ədəbiyyatı, təbii ki, özünün spesifik cəhətləri ilə seçilir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı da XX əsr hadisəsidir*. Bir qədər də konkretləşdirsək, bu ədəbiyyatın xronoloji sərhədləri 1920-1991-ci illəri, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər olan dövrü əhatə edir.

Doğrudur, Azərbaycan siyasi mühacirətinin tarixi kökləri daha əvvəllərə – XIX əsrin ilk rübünə gedib çıxır. Lakin əvvəlki araşdırmalarımızda da vurğuladığımız kimi, istər XIX əsrin, istərsə də XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan mühacirəti təşkilatlanmış toplum olmayıb, ideoloji mübarizə vasitələrinə, mətbuata, nəşriyyata malik deyildi; onun fəaliyyəti heç bir siyasi qurum tərəfindən istiqamətləndirilmirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranıb, zaman-zaman inkişaf etmiş mühacirətimiz isə daha kütləvi və mütəşəkkil xarakter daşıyırdı; müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini yaratmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkatını davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir².

Digər tərəfdən, istər XIX əsr, istərsə də XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbi irsində çağdaş emiqrantologiyanın nəzəri prinsiplərinə uyğun olaraq «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» adı altında araşdırdığımız ədəbiyyatın ideoloji-siyasi və bədii-estetik dəyərlər sisteminə daxil ola biləcək nümunələrə təsadüf etmirik.

Bu yarımfəsildə daha sonra mühacirət ədəbiyyatının xronoloji sərhədlərini müəyyən edəcəyik.

---

¹ Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. Москва: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001, стр. 464-465.

² Nıkrur Cabbarlı. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 2003, s. 9-10.

hədlərinin və nümayəndələrinin müəyyənləşdirilməsində yol verilmiş nəzəri-metodoloji səhvlərə münasibət bildirilir. Müəllif bu məsələ ilə bağlı V.Sultanlı, A.Tahirli, H.Quliyev kimi araşdırmaçılarla polemikaya girərək problemə dair öz mövqeyini əsaslandırır.

Bələliklə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, siyasi mühacirətimizin 1920-1991-ci illər arasında yaratdığı ədəbiyyat – bədii əsərlər, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq nümunələri nəzərdə tutulur. Fəqət heç də bütün əsərlər yox, Azərbaycan istiqlalı ideyasına sədaqətlə qələmə alınmış əsərlər. M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi: «Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin müstəqbel istiqlalına iman etmiş və kəndi xüsusi həyat və səadətinə millət və məmləkətin həyat və səadəti şərti ilə təsəvvür edə bilmək idealizminə ermiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaqla iktifa edəmər. O, eyni zamanda, vətənçi bir mühəndis, milliyyətçi bir hüquqçu, istiqlalçı bir iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaq vəzifəsi ilə mükəlləfdir»¹. Böyük mütəfəkkirin bu fikirlərini qeyd-şərtsiz mühacirət həyatını seçmiş qələm sahiblərinə də şamil etmək olar. Onların da böyük əksəriyyəti sadəcə şair, yazıçı, dramaturq, tənqidçi deyildi, milliyyətçi, istiqlalçı, vətənçi ədəbiyyat xadimi, söz ustası idi. Məhz bu cəhət Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının milliyyətçi bir ədəbiyyat kimi formalaşmasını, «Azərbaycan davası»nın çox mühüm tərkib hissəsinə çevrilməsini şərtləndirmişdi.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı Rusiya əsarətində olan digər xalqların mühacirət ədəbiyyatları kimi, təbii ki, totalitar sovet rejiminə qarşı açıq müxalifətdə idi. Bu ədəbiyyatın məfkurəvi əsasını azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edirdi.

Mühacirət irsində azərbaycançılıq əski müsavətçiliğin siyasi anlamlarından biri olaraq qəbul edilir² və «böyük türk kultürünə bağlılığa, milli, mədəni və bəşəri dəyərlərə, həmçinin hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal ideallarına sədaqətə söykənən Azərbaycan vətənsəvərliyi»³ kimi şərh olunur. Demək, azərbaycançılıq – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərəzi bütövlüyünü, dövlət quruluşunun respublika formasını, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını və inkişaf etdirilməsini, Azərbaycan dilinin dövlət dili

---

¹ Mehmet Emin Resulzade. Münevver muhacirin borcu. // «İstiklal» qəz., Berlin, 1 Eylül 1932.

² Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s. 8.

³ Yenə orada, s. 195-196.

statusunu, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini, milli azlıqların hüquqlarının qorunmasını və s. nəzərdə tutur. Bu prinsiplər 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nda, həmçinin 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyamızda da təsbit edilmişdir.

Xalqımızın qədim tarixindən, zəngin mədəniyyətindən qaynaqlanan azərbaycançılıq ideologiyası müasir dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilmiş və hazırda bütün dünyadakı soydaşlarımızı birləşdirən dəyərlər sistemidir. Yetmiş illik sovet müstəmləkəçiliyi dövründə isə bu məfkurənin yaşadılmasında siyasi ideyaları bədii obrazlara çevirən ədəbiyyatımızın, xüsusilə mühacirət ədəbiyyatımızın əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki, məlum səbəblərdən milli məfkurəyə heç də həmişə sadıq qala bilməyən sovet dövrü ədəbiyyatımızdan fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatımız bütövlükdə azərbaycançılıq ideologiyasına söykənir, onun dəyərlərini poetik tərənnümün, epik təsvirin, dramatik dərkin, ədəbi-tənqidi baxışların predmetinə çevirirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «1914-cü il sərhədləri daxilində vahid və bölünməz Rusiya» şüarı ilə çıxış edən, bolşevik əsarətində olan digər millətlərin istiqlal haqlarını tanımayan rus siyasi mühacirətindən və velikorus şovinizmindən qaynaqlanan bu şüarı bir sıra hallarda dəstəkləyən rus mühacirət ədəbiyyatından fərqli olaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (eləcə də siyasi mühacirəti) bütün insanların hüriyyət, bütün millətlərin istiqlal haqlarını tanıyır və müdafiə edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin: «İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» kəlamı bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatımızın ideya-siyasi yönünü müəyyən edirdi.

Bolşevik rejiminə qarşı barışmaz mücadilə yürüdən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, eyni zamanda, Vətən həsrətini, qürbət həyatının ağır-acılarını da ifadə edirdi. Bu məqam mühacirət poeziyamızda xüsusilə qabarıq nəzərə çarpırdı. Lakin mühacirət ədəbiyyatındakı nostalgiyanın folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda ifadəsini tapan nostalji hisslərlə müqayisədə daha dərin mənəvi-psixoloji kökləri, başlıcası isə siyasi motivləri var idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycanın itirilmiş istiqlaliyyətinin, müvəqqəti olaraq endirilmiş üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının nostalgiyası idi.

Prof. Y.B.Borevin mühacirət ədəbiyyatlarının universal xüsusiyyətləri sırasına aid etdiyi ikidillilik, həmçinin bir dilin digər dillə zənginləşdirilməsi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı üçün də səciyyəvidir. Belə ki, mühacirət ədəbiyyatımız mütləq əksəriyyət etibarilə Azərbaycan və türk (Türkiyə türkcəsi) dillərində yaranmışdır. Bir sıra əsərlər isə sanki bu iki dilin

leksik və sintaktik imkanlarını ehtiva edən qarışıq bir dildə qələmə alınmışdır. Mühacirət ədəbiyyatının dili ilə bağlı bu və digər məsələlər dilçilik elminin tədqiqat sahəsinə aid olduğundan biz onların üzərində dayanmırıq. Təbii ki, bu məsələlər hərtərəfli araşdırma tələb edir və zənnimizcə, çağdaş Azərbaycan dilçiliyinin həmin problemə diqqət yetirməsi həm ədəbi dil tarixi, həm də mühacirətşünaslıq üçün əhəmiyyətli olardı.

Mühacirət irsində, az da olsa, fransız, alman, rus dillərində də ədəbi-elmi və publisistik örnəklərə rast gəlirik ki, bunlar da, əsasən, «Azərbaycan davası»nı Avropa ölkələrində, habelə Rusiya əsarətində olan millətlərin «Prometey» cəbhəsi daxilində aktuallaşdırmaq məqsədi daşıyan əsərlərdir. Onu da qeyd edək ki, rus və Avropa dillərində yazan müəlliflər Azərbaycan və türk dillərinə də mükəmməl surətdə bələd idilər. Məsələn, rus və fransız dillərində yazan C.Hacıbəyli, alman dilində yazan H.Münşi və Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan və türk dillərində də mükəmməl yazırdılar. Lakin hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı heç bir zaman yarandığı ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitində əriməmiş, özünün müstəqilliyini qoruyub saxlamış, daim milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq qalmış, kosmopolitizmə meyl etməmişdir.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir yekun qənaətimizi ifadə edə bilərik ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı:

1. 1920-1991-ci illər arasında totalitar sovet rejiminə qarşı açıq, barışmaz müxalifətdə olan mühacir şair, yazıçı, dramaturq və ədəbiyyatşünaslarımızın yaratdığı ədəbiyyatdır.

2. Siyasi mühacirətimizin yürütdüyü milli istiqlal hərəkatının – «Azərbaycan davası»nın mühüm tərkib hissəsi, ideoloji cəbhəsidir.

3. Azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan, milliyyətçi, türkcü, vətənçi, istiqlalçı, xalqçı, hürriyyətçi və cümhuriyyətçi bir ədəbiyyatdır.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətini doğuran səbəb aradan qaldı və bununla da həmin mühacirətin tarixi missiyası başa çatdı. Fəqət yeni tarixi-siyasi şərait qarşıya ölkəmizin müstəqilliyinin dönməzliyinin təmin edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, dünya birliyində layiqli yer tutması kimi yeni vəzifələr qoyduğundan, mühacirət qurumlarının diaspor qurumlarına, mühacirət mətbuatının diaspor mətbuatına, mühacirət ədəbiyyatının isə diaspor ədəbiyyatına transformasiyası zərurəti yarandı. Bu prosesin necə getdiyi və hazırda hansı keyfiyyət məzmunu kəsb etdiyi başqa bir araşdırmanın mövzudur.

I fəslin «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılma vəziyyəti» adlı II yarımfəslində qeyd edilir ki, 1980-ci illərin sonlarına qədər sovet Azərbaycanında mühacirət ədəbiyyatının nəşri və tədqiqi ideoloji-siyasi mülahizələrlə yasaq olunduğundan, bu zəngin bədii irs uzun müddət vətəndə elmi dövriyyədən kənar qalmış, yüz minlərlə soydaşımızın estetik zövqünün formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyəsində iştirak edə bilməmişdir. Əsas etibarilə mühacir azərbaycanlılar arasında yayılan bu bədii sərvətin ilk obyektiv qiymətini elə mühacirət ədəbi tənqidi vermişdir. Bu baxımdan, poeziyaya daha çox diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının ədəbi-elmi dəyərləndirilməsi yönündə öncüllük görkəmli elm adamı və siyasi xadim M.B.Məhəmmədzadəyə məxsusdur. Onun «Əli Usta və şeirləri» məqaləsi¹, «İstiqlal uğrunda» şeirlər məcmuəsinə yazdığı müqəddimə², həmin müqəddimənin bəzi ixtisar və əlavələrlə Gültəkinin «Buzlu cəhənnəm» kitabında verilmiş variantı³ Azərbaycan mühacirət poeziyasının (və bütövlükdə ədəbiyyatının) təşəkkülü, inkişafı, məfkurəvi yönü, bədii-estetik dəyəri barədə ilk elmi qənaətləri əks etdirən araşdırmalar kimi əhəmiyyətlidir. Prof. Ə.Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərinin sonuncu – V fəslində⁴, habelə İstanbuldakı «Azərbaycan nəşriyyat yurdu»nun hazırladığı «Qurtuluş yollarında» şeirlər məcmuəsinin müqəddiməsi⁵ mühacirət poeziyamızın təşəkkül mərhələsinin öyrənilməsi baxımından müəyyən elmi dəyər kəsb edir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin lideri M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində də mühacirət poeziyamızın təqribən 1930-cu illərin ortalarına qədər keçdiyi yolun ümumi mənzərəsi canlandırılır⁶.

Lətif Elsevərin «Mühacirətdə Azərbaycan türk ədəbiyyatı» məqaləsində⁷ isə yalnız mühacirət poeziyamızın təşəkkülü və təqribən 40 illik in-

---

¹ Mirza Bala Mehmetzade. Ali Usta ve şiirleri. // «Azəri türk» der., İstanbul, 1928, sayı 14, s. 10-12.

² İstiqlal uğrunda. Şiirler mecmuası. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928, 167 s.

³ Gültəkin. Buzlu cehennem. İstanbul: Kayabal-Güresin Matbaası, 1948, s. 3-11.

⁴ Ahmet Caferoğlu. Azəri edebiyatında istiklal mücadelesi. (Azerbaycan yurt bilgisi tetkikleri – II). İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932, s. 43-44.

⁵ «Qurtuluş yollarında» (şiirler mecmuası). İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1934, s. 3-5.

⁶ Mehmet Emin Resulzade. Çağdaş Azerbaycan edebiyatı. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1950, s. 33-39.

⁷ Lətif Elsever. Muhacerette Azerbaycan Türk edebiyatı. // «Mücahit» der., İstanbul, 1957, I) sayı 11-12, s. 12-13; II) 1958, sayı 13, s. 9-11; III) sayı 14, s. 15-17; IV) 1959, sayı 15-16, s. 19-21; V) sayı 17-18, s.17-19.

kişaf yolu nəzərdən keçirilir, digər janrlardan bəhs edilmir.

Mühacir şairlər içərisində əsərlərinin nəşri və tədqiqi baxımından az-çox uğurlu tale A.İldırımın nəşir olub-olmadığı – mühacirət həyatının ilk aylarında Elazığda qələmə aldığı «Gölcüklə həsb-i hal» şeiri Berlində «Qurtuluş» dərgisində (1935, №3) çap olunduqdan dərhal sonra ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmiş və elə həmin dərginin 1935-ci il 5-ci sayında «Yazılarımız və yazanlarımız (Almas İldırım bəyin «Gölcük» şeiri münasibətilə)» sərlövhəli məqalə dərc edilmişdir. «Mustafa» imzasıyla yayımlanmış bu məqalə A.İldırımın mühacirət dövrü poeziyası haqqında mühacirət ədəbi tənqidinin hələlik bizə məlum olan ilk mətbu rəyidir.

A.İldırım sağlığında şeirlər kitabının nəşrini gören azsaylı mühacir şairlərimizdən biridir. 1936-cı ildə İstanbulda A.İldırımın cəmi 24 şeirdən ibarət «Boğulmayan bir səs» kitabı çap olunmuşdur. Mühacir tənqidçi və ədəbiyyatşünas Alptəkin kitabına yazdığı ön sözdə şairin bir neçə şeirini peşəkərliliklə təhlil etmiş və belə bir doğru qənaətə gəlmişdir ki, «Almas İldırımın mövzuları nə olursa-olsun, ifadəsi nə şəkil alırsa-alsın, şeirlərində bir tək ürək və bir tək dilək vardır: Hər şeydən üstün olan yurd eşqi və yurdun istiqlalı! Şair bu diləklə bu ürəyi tərənnüm etmişdir: Kəndini yurda verən yurdun ta kəndisidir»¹.

A.İldırımın vəfatından bir il sonra Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin nəşr etdirdiyi «Seçilmiş şeirləri» kitabında Əbdülvahab Yurdsevərin «Almas İldırımın ədəbi şəxsiyyəti və şeir sənəti»² sərlövhəli müqəddiməsi, həmçinin Azərbaycan Kültür Dərnəyinin o zamankı fəallarından Feyzi Ağüzümün yazdığı «Almas İldırımın hal-tərcüməsi»³ verilmişdir ki, bunların hər ikisi şairin həyatı, mühiti, yaradıcılığı barədə dəyərli araşdırmalardır.

Əlamətdar haldır ki, A.İldırımın həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk monoqrafiya məhz onun doğma vətəninə – yenidən istiqlal qovuşmuş Azərbaycanda yazılmış və nəşr edilmişdir. Akademik Bəkir Nəbiyevin «Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu)» monoqrafiyasının ilk nəşri 1995-ci ildə, yeni redaktədə ikinci nəşri isə 2005-ci ildə gerçəkləşmişdir. Araşdırmanın «Qürbətə yazdıqları» fəslə bütövlükdə bu görkəmli söz ustasının mühacirət dövrü poeziyasına həsr edilmişdir. Müəllif, A.İldırımın mühacirətdə yazdığı şeirləri «Azərbaycan poeziyasında qürbət lirikasının ən

---

¹ Elmas Yıldırım. Boğulmayan bir ses. İstanbul: Tecelli Basımevi, 1936, s. 12.

² Elmas Yıldırım. Seçilmiş şiirleri. Ankara: Azərbaycan Kültür Dəneği Yayınları, 1953, s. 3-12.

³ Yenə orada, s. 13-18.

bariz, mükəmməl və zəngin nümunələrindən biri» kimi dəyərləndirir¹.

A.İldırım yaradıcılığı ilə bağlı prof. Nazif Ələkbərlinin də araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Onun «Üç budaq» adlı elmi-publisistik kitabında² Ə.Cavad və M.Müşfiqlə yanaşı, A.İldırım barədə də portret-öçerk yer almışdır. Həmin öçerkin bir neçə fəslində əsasən şairin yaradıcılığının mühacirət dövründən bəhs edilir.

A.İldırımın 100 illik yubileyinin qeyd olunduğu 2007-ci ildə qardaş Türkiyədə, özü də məhz Elazığda nəşr edilmiş «Xəzərdən Xəzərə Almas İldırım» kitabı³ Fırat Universitetinin müəllimi, yrd. dos. dr., əslən İqdırdan olan Ənvər Arasın çoxillik gərgin axtarışlarının məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Giriş, 4 bölüm, sözlük, bibliografiya, nadir foto və arxiv sənədlərindən ibarət bu kitab istər həcm, istərsə də məzmun-mündəricə baxımından A.İldırım haqqında qardaş ölkədə nəşr edilmiş ilk sanballı araşdırmadır. Kitabda şairin ömür yolu, mühiti, ilk qələm təcrübələri, ədəbi şəxsiyyətinin formalaşması, sürgün illəri və s. barədə ətraflı bəhs edilir.

A.İldırım və M.S.Arandan sonra sağlığında şeir kitablarının nəşri sevincini yaşamış mühacir şair - Alazan Baycandır. Onun «Könül sazından» və «Dağ çiçəkləri» kitablarına Əhməd Qaracanın yazdığı ön sözlər bu mühacir şairin yaradıcılığı haqqında hələlik bizə məlum olan ilk mətbu ədəbi tənqid örnəkləridir və təbii ki, ən azı bu baxımdan diqqətəlayiqdirlər. Müvafiq olaraq «Könül sazından» nəğmələr⁴ və «Dağ çiçəklərini oxurkən»⁵ adlanan bu yazılarda Ə.Qaraca A.Baycan poeziyasının əsas motivləri barədə yığcam məlumat verməklə təsəvvür yaratmağa çalışır, yeri gəldikcə, fikirlərini şeir örnəkləri ilə əsaslandırır.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Abbas Zamanovun «Bir mühacir şairin taleyi»⁶ məqaləsi isə A.Baycan haqqında doğma vətəninə ilk mətbu sözdür. Mühacir şairi Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinə tanıtmmaq məqsədi güdən bu məqalədə onun ömür yolu və yaradıcılığı barədə müxtəsər bilgi verilmiş, vətən həsrəti ön plana çəkilməmişdir.

Poeziyadan fərqli olaraq, mühacirətimizin bədii irsinin nəsr və drama-

---

¹ Bəkir Nəbiyev. Didərgin şair. (İkinci nəşr). Bakı: XXI YNE, 2005, s. 80-81.

² Nazif Ələkbərli. Üç budaq. (İkinci nəşr). Bakı: Şirvanəşr, 2007, 224 s.

³ Enver Aras. Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım. Elazığ: Manas yayıncılıq, 2007, 660 s.

⁴ Alazan Baycan. Gönül sazından. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1983, s. 7-12.

⁵ Alazan Baycan. Dağ çiçəkləri. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1987, s. 8-16.

⁶ Abbas Zamanov. Bir mühacir şairin taleyi. // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 4 may 1990, №16 (2411).

turgiya qolu nisbətən az araşdırılmışdır. Xüsusilə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinin bu yöndə çalışmalarına təsadüf etmirik. 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən ölkəmizdə mühacirət nəsrinə bağlı ilkin araşdırmalar meydana çıxmağa başlayır. Prof. Şamil Qurbanovun «XX əsrin qorxunc adamı haqqında həqiqət» məqaləsi bütünlüklə¹, akademik Bəkir Nəbiyevin «Bayraq enmədi» məqaləsinin isə bir hissəsi² M.Ə.Rəsulzadənin «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri»nin təhlilinə həsr edilir.

Vaqif Sultanlının «Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti)» monoqrafiyasında ədibin mühacirət dövrü nəsr yaradıcılığının məhsulu olan «Qəzetəçi Seyyid» hekayəsi³ və yuxarıda sözügedən xatirələri⁴ tədqiqata cəlb edilir.

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov «Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları» məqaləsində⁵ Ə.Ağaoğlunun nəsr yaradıcılığının dəyərli örnəklərindən olan «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərindən ətraflı bəhs etmişdir. Alimin vəfatından sonra işıq üzü görmüş «Əhməd bəy Ağaoğlu» monoqrafiyasının böyük bir fəslə də həmin əsərin təhlilinə həsr edilmişdir⁶. Ə.Ağaoğlunun bu əsəri barəsində fəlsəfə elmləri doktorları Rəhman Bədəlov⁷, Şahnəzər Hüseynov⁸, Xaləddin Sofiyev⁹ də diqqətəlayiq mülahizələr söyləmişlər.

Fil.e.d. Asif Rüstəmli «İstiqlal fədaisi (M.B.Məhəmmədzadənin həyat və yaradıcılığından ştrixlər)» məqaləsində ədibin mühacirət dövrü nəsr yaradıcılığının örnəkləri olan «Vətən qaldı» və «On dəfə öldürülən» hekayələrini təhlil etmişdir¹⁰.

---

¹ Şamil Qurbanov. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Nurlan, 2001, s. 100-107.

² Bəkir Nəbiyev. Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000, s. 326-327.

³ Vaqif Sultanlı. Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti). Bakı: Azərənşr, 1996, s. 103-104.

⁴ Yenə orada, s. 106-108.

⁵ Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları. // «Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat)» kitabında. Bakı: Azərənşr, 1992, s. 19-29.

⁶ Əziz Mirəhmədov. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014, s. 178-210.

⁷ Rəhman Bədəlov. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi. // «Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi» (elmi konfransdakı məruzələrin tezisləri). Bakı: 1995, s. 13-14.

⁸ Şahnəzər Hüseynov. Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz (nəzəri-metodoloji polemika). // «Azərbaycan» jur., Bakı, 2004, № 9, s. 161; 164-165.

⁹ Xaləddin Sofiyev. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ocaq, 2004, s. 45, 191, 192, 197, 199, 200, 201, 205, 208, 212.

¹⁰ Asif Rüstəmli. İstiqlal fədaisi. // «Ədəbi istiqlalımız» kitabında. (Bakı: Elm, 2004), s. 66-68.

Mühacirət dramaturgiyası barədə isə hələlik bizə məlum olan ilk mətbu yazı görkəmli türk alimi, prof., dr. Əli Nihad Tarlanın Abay Dağlının «Füzuli» pyesinin ikinci nəşrinə yazdığı ön sözdür¹. Prof. V.Sultanlı «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» dərs vəsaitində², habelə A.Dağlının «Səsləmə səni» kitabına yazdığı «Taleyin qəriblik yükü» adlı ön sözdə³ A.Dağlının bəzi pyeslərindən müxtəsər bəhs etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinin nəzəri-metodoloji problemləri ilə bağlı isə yalnız fil.e.d., prof. Elçinin fikirləri diqqəti cəlb edir. 1991-ci ildə dərc etdirdiyi «Ədəbi proses: olum, ya ölüm?» silsiləsindən ikinci məqaləsində Elçin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni konsepsiyasının hazırlanmasında mühacirət ədəbiyyatşünaslığından da faydalanmağın zəruriliyini vurğulayaraq, eyni zamanda, belə bir narahatlığını da ifadə edir ki, «burada da aludəçilik yox, elmi obyektivlik əsas götürülməlidir, yəni dünənə kimi oxunmadan tənqid olunan müəlliflər, əsərlər, bu gün oxunmadan tərif edilməməlidir, çünki bu da eyni medalın iki üzünü olar və yenə də bizim ədəbiyyatşünaslıq elmimizi, nəzəri fikrimizi elə bir dalana gətirib çıxarar ki, bu dəfə də magistrallıq kənarında qalar»⁴.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının bir sıra örnəklərini istər metodoloji prinsiplər, istərsə də elmi-nəzəri səviyyə baxımından diqqətəlayiq və aktual araşdırmalar kimi dəyərləndirən Elçin düzgün olaraq bu qənaətə gəlir ki, sözügedən araşdırmalar «sosialist realizmi ədəbi metodunun» inzibati çərçivələrindən azad elmi-nəzəri təfəkkür bəhrəsi kimi maraqlıdır və bu mənada, onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həmin yeni konsepsiyanın (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni konsepsiyası nəzərdə tutulur – N.C.) işlənilməsi baxımından effektiv elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər, eyni zamanda, ədəbi prosesi də canlandırır, ona yeni bir nəfəs, ab-hava gətirər»⁵.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasını və ədəbi prosesə cəlb edilməsini ədəbiyyatşünaslıq elmimizin və ədəbi tənqidimizin mühüm vəzifələrindən biri kimi irəli sürən Elçin, eyni zamanda, keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətlər üçün səciyyəvi olan şüarçılıq və emosiyaları, onların daha çox ziyanlı nəticələrini göz önünə alaraq yazırdı: «Hissə qarılımadan, «mühacirətdə nə yazılıbsa, hamısı əladır!» – kimi prinsiplə yox, obyektiv

---

¹ Abay Dağlı. Füzuli. İstanbul: Son Telegraf Matbaası, 1968, s. 3-5.

² Vaqif Sultanlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. (dərs vəsaiti) Bakı: Şirvanəşr, 1998, s. 52-56.

³ Mirzə Abay Dağlı. Səsləmə səni. Bakı: Şuşa, 2000, s. 3-6.

⁴ Elçin. Ədəbi proses: olum, ya ölüm? (ikinci məqalə). // «Ədəbiyyat qəzeti», 11 oktyabr 1991.

⁵ Yenə orada.

elmi-nəzəri meyarlarla aparılan araşdırmalar nəticəsində xalqımızın uzun müddət ayrı düşmüş mənəvi sərvəti, təbii ki, özünə qaytarılmalıdır»¹.

Düz iyirmi il sonra – 2011-ci ilin avqust ayında yazıçı, tərcüməçi Yaşarla «Ədəbiyyat söhbəti»ndə Elçin yenidən mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi problemlərindən eyni həyəcan və eyni narahatlıqla danışır: «Sovet İttifaqı çökdü, müstəqilliyimizi bərpa etdik, mühacirət ədəbiyyatını bilavasitə oxumaq, öyrənmək imkanımız yarandı və paralel olaraq da, mühacirət ədəbiyyatına tendensiyalı münasibət, gözüyumulu tərifnamələr söyləmək dəbi açıq-aşkar özünü göstərməyə başladı. Elə həmin Almas İldırımı götürək. O, vətəndə min bir məşəqqətə düşər edilmiş və vətəndən kənarında mühacir həyatı yaşamağa məcbur olmuş istedadlı Azərbaycan şairidir. Ancaq hərdən elə məqalələrə, mülahizələrə rast gəlicən ki, əndazə hissi itir və Almas İldırım XX əsrin az qala ən böyük şairi kimi təqdim olunur. Yaxud Ə.Cəfəroğlu, ya da M.B.Məmmədzadə bizim ən böyük ədəbiyyatşünasımız kimi qiymətləndirilir. Artıq bu – hissə qapılmaq, əndazəni itirmək yox, təmiz konyukturadır»².

Ümumiyyətlə, Elçinin mühacirət ədəbiyyatımızın araşdırılması problemləri ilə bağlı söylədiyi fikirlər onun bu sahəni daim diqqətdə saxladığını, mövzu ilə bağlı yazılanları müntəzəm izlədiyini və yeri gəldikcə, bu barədə öz nüfuzlu alim-tənqidçi sözünü ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırmaq ehtiyacı duyduğunu göstərir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının araşdırılma vəziyyətinə gəlincə, bu barədə «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tədqiqinə dair» adlı məqaləmizdə³ və «Mühacirət və klassik ədəbi irs» monoqrafiyamızda⁴ müfəssəl bəhs etdiyimizdən burada təkrara lüzum görmürük.

Bəlliklə, Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-elmi irsinin araşdırılması yönündə indiyədək görülmüş işlərin obyektiv (gerçək) mənzərəsi yuxarıda söylədiklərimizdən ibarətdir. Bu gerçəklik isə, təbii ki, qənaətbəxş sayıla bilməz və sözügedən istiqamətdə yeni-yeni araşdırmalara zərurət vardır. Ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etdiyimiz bu dissertasiya da həmin zərurətdən yaranmışdır.

Dissertasiyanın «**Poeziya**» adlanan II fəslinin 2.1. yarımfəslə «**Azər-**

¹ Elçin. Ədəbi proses: olum, ya ölüm? (ikinci məqalə). // «Ədəbiyyat qəzeti», 11 oktyabr 1991.

² Elçinlə ədəbiyyat söhbəti (Yaşarın xalq yazıçısı Elçinlə müsahibəsi). Bakı: Təhsil, 2012, s.176.

³ Nıkpur Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tədqiqinə dair. // «Ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında» respublika konfransının (Bakı, 20-21 iyun 2001-ci il) materialları. Bakı: Elm, 2001, s. 204-216.

⁴ Nıkpur Cabbarlı. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 2003, s. 13-23.

baycan mühacirət poeziyasının təşəkkül və inkişafının özəllikləri»ni incələyir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının (bədi i rsinin) ən zəngin qolunu poeziya təşkil edir. Təşəkkül dövründə – yəni 1920-ci illərdə Türkiyədə yaranan Azərbaycan mühacirət şeiri bu ədəbiyyatın digər janrlarından istər kəmiyyət, istərsə də sənətkarlıq baxımından müəyyən qədər geri qalır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə, o cümlədən, Türkiyəyə mühacirət edənlərin içərisində siyasət adamlarının, partiya funksionerlərinin üstünlük təşkil etməsi, sözün əsl mənasında sənət örnəyi sayıla biləcək bədi əsərlər, poeziya nümunələri yaratmaq qüdrətinə malik olan şairlərin Vətəndə qalaraq bolşevik rejiminin ağır basqısı altında olsa belə, milli ədəbiyyatı inkişaf etdirməyə üstünlük vermələri idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin 1920-ci illərdə yaratdığı bədi irs publisistika, xüsusilə, siyasi publisistika ilə müqayisədə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə nisbətən zəif təsir bağışlayır. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu dövrdə poeziya nəslə – hekayə və memuarla müqayisədə sənətkarlıq baxımından daha geri qalır. Bu isə bəhs edilən dövrdə poeziya nümunələrinin fitri şairlik istedadı olan şəxslər tərəfindən deyil, əsasən ağır mühacirlik həyatı yaşayan müxtəlif sənət sahibləri tərəfindən yaradılması ilə bağlıdır.

1920-ci illərdə və 1930-cu illərin əvvəllərində yaranmış və mühacirət mətbuatı səhifələrində, əsasən «Yeni Kafkasya» (1923-1927), «Yaşıl yarpaq» (1928), «Azəri türk» (1928-1930), «Odlu yurd» (1929-1931) dərgilərində yayınlanmış poeziya nümunələrinin bir qismi «İstiqlal uğrunda» (İstanbul, 1928), «Qurtuluş yollarında» (İstanbul, 1934) və «Ergenekon yolları» (İstanbul, 1935) şeir məcmuələrində toplanmışdır. Doğrudur, bu məcmuələr sırf mühacirət poeziyası örnəklərindən tərtib edilməmişdi. Burada sovet Azərbaycanında milli ədəbiyyatımızın önəmli örnəklərini yaradan, bolşevik rejimi ilə barışmayaraq istiqlal mücadiləsini qələmləri ilə davam etdirən Əhməd Cavad və Almas İldırımın, həmçinin Əmin Abidin Türkiyədə təhsil aldığı illərdə «Yeni Kafkasya» dərgisində «Gültəkin» imzası ilə dərc etdirdiyi şeirlər də yer almışdı. Bununla belə, siyasi mühacirlərimiz tərəfindən çap edilmiş bu üç şeir məcmuəsi 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət poeziyası barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının təşəkkülündən danışıarkən bu prosesdə Əmin Abidin (1898-1938) əhəmiyyətli rol oynadığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Doğrudur, Ə. Abid mühacir olmamışdır. Lakin ikinci dəfə Türkiyəyə gedərək İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil

almağa başladıqdan bir qədər sonra - 1923-1926-cı illər arasında o, Azərbaycan istiqlalını tərənnüm, rus istilasını, bolşevik zülmünü ifşa edən şeirlər yazaraq, onları «Gültəkin» imzasıyla «Yeni Kafkasya» dərgisində çap etdirmişdir. Həmin şeirlər milliyyətçi azərbaycanlılar arasında böyük rəğbət qazanmış, uzun illər ərzində mühacirətimizin müxtəlif nəşrlərində dəfələrlə təkrar dərc edilmiş, rus imperializminə qarşı mübarizə aparan digər millətlərin dillərinə tərcümə olunmuş, II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan legionerləri (milli hərbi birliklərin döyüşçüləri) arasında da yayılmışdır. 1948-ci ildə isə M.B.Məhəmməd zadə Gültəkinin vaxtilə «Yeni Kafkasya»da işıq üzü görmüş 21 şeirini (bu şeirlərdən yalnız biri – «Azərbaycan istiqlalı» 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk ildönümü münasibətilə qələmə alınmışdır, digər 20 şeir isə 1923-1926-cı illər arasında yazılmışdır) toplayaraq «Buzlu cəhənnəm» adı altında İstanbulda ayrıca kitabça şəklində çap etdirmişdir.

İlk dəfə Gültəkinin eyni adlı şeirində işlədilmiş «buzlu cəhənnəm» ifadəsi sonralar mühacirət poeziyası və publisistikasında geniş yayılmış, keçmiş SSRİ-dəki həbs (oxu: ölüm) düşərgələrini rəmzləşdirən metaforaya çevrilmişdir. Gültəkinin poeziyasının əhəmiyyəti yalnız milliyyətçi Azərbaycan gəncliyinin ruhunu oxşamasında, onu istiqlal mücadiləsinə səfərbər etməsində deyildi, eyni zamanda, mühacirətdə milli şeir məktəbinin davamı üçün özül yaratmasında idi. Məhəmməd Sadiq Aran, Almas İldırım, Murad Baha, Teymur Atəşli kimi mühacir şairlərin yaradıcılığına onun bu və ya digər dərəcədə təsiri olmuşdur.

1920-ci illərdə yaranmağa başlayan mühacirət poeziyası bəzən sənətkarlıq baxımından lazımı səviyyədə olmasa da, Azərbaycan xalqının milli istiqlal arzularını, bolşevik rejiminə, rus müstəmləkəçiliyinə qarşı qəzəb və nifrətini ifadə etdiyindən istər Türkiyədə, istərsə də sovet Azərbaycanında geniş əks-səda tapırdı. Bunu bir çox mənbələr, o cümlədən, prof. Ə.Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərindəki məlumatlar da təsdiq edir.

1934-cü ildə «Azərbaycan nəşriyyat yurdu»nun ilk çap məhsulu kimi İstanbulda yayınlanmış «Qurtuluş yollarında» şeirlər məcmuəsi 1920-ci illərdə və 1930-cu illərin əvvəllərində Türkiyədə yaranmış Azərbaycan mühacirət poeziyasının gerçək mənzərəsini əks etdirməsi ilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan istiqlalının 16-cı ildönümü münasibətilə bir qrup mühacir gənc tərəfindən tərtib edilmiş bu məcmuənin ön sözü də fikrimizi təsdiq edir. Məcmuəni «qurtulmaq istəyən bir millətin, istiqlal uğrunda çarpan milli bir qəlbin ən səmimi ifadəsi» kimi təqdim edən tərtibçilər, eyni zamanda, burada toplanmış şeirlərdə istiqlal

mücadiləsinin bütün incəlikləri ilə əks olunduğu iddiasında olmadıqlarını xüsusi vurğulayaraq yazırlar: «Bu şeirlər ədəbi-estetik baxımdan çox qiymətli olmaya bilərlər, fəqət bu şeirlərdə heç olmazsa, arzu və əməllərinin izlərini bulan milyonlarca insan ruhunun bir parçası vardır. İştə milyonlarca insan dediyimiz böyük kütlə bütün türklük aləmində müxtəlif vaxtlardan mühüm mövqə işğal edən əsir və məhkum azəri türkləridir. O türklər ki, istilaya məruz qalmış digər qardaşlarımızla bərabər, Anadolu türkləri kimi hürriyyət və sərbəst olmaq istəyirlər və bu uğurda dərin və ağır bir mücadilə həyatı keçirirlər. Bu mücadilə həyatının bir ədəbiyyatı da vardır. Buna «milliyətçi azəri ədəbiyyatı» deyirik»¹.

Bu yarım-fəsilə Azərbaycan mühacirət poeziyasının təşəkkül prosesini Həmid Dönməz, Əli Usta (Volkan), Murad Baha, Məhəmməd Əli Rəsuloglu (Rəsulzadə), Alptəkin kimi şairlərin yaradıcılığında konkret örnəklər əsasında nəzərdən keçirilir.

2.2. «Azərbaycan mühacirət poeziyasının aparıcı simalarının şair fərdiyyəti» yarım-fəsilində belə bir qənaət ifadə olunur ki, mühacirət poeziyamızın simasını daha çox beş şairin – Məhəmməd Sadiq Aranın (Sənan), Müseyib Zəyəmin, Almas İldırımın, Alazan Baycanın və Teymur Atəşlinin yaradıcılığı müəyyənləşdirir. Odur ki, sözügedən şairlərin hər birinin yaradıcılığına xüsusi paraqraf həsr edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Həmin paraqraflarda bu beş şairin hər birinin həyatı barədə müxtəsər məlumat verilmiş, onların poetik irsindən səciyyəvi örnəklər təhlilə cəlb edilərək dəyərləndirilmiş, bununla da mühacirət poeziyamızın inkişafındakı xidmətləri təsbit olunmuşdur.

Dissertasiyanın «Nəsr» adlanan III fəslinin girişində qeyd olunur ki, mühacirət nəsrimizin ilk mətbu örnəkləri 1920-ci illərin ortalarına aiddir. Bunlar M.B.Məhəmmədzadənin mühacirət mətbuatımızın ilki olan «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsində işıq üzü görmüş «İldırım» (il 2, 1925, sayı 17-19), «On dəfə öldürülən» (il 3, 1925, sayı 6), «Vətən qaldı» (il 3, 1926, sayı 8) hekayələri, yenə həmin məcmuənin 27 aprel 1926-cı il tarixli 12-ci sayında dərc olunmuş iki kiçik hekayə - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Qəzetçi Seyyid»i və Fuad Əmircanın «İntiqam alan kölgə»sidir.

Artıq 1930-cu illərin birinci yarısına doğru mühacirət nəsrimiz həm mövzu, həm də janr baxımından müəyyən qədər irəliləmişdi. Belə ki, 1931-ci ildə Əhməd Ağaoğlunun vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemlərindən bəhs edən «Sərbəst insanlar ölkəsində» bədii-fəlsəfi traktatı ayrıca

---

¹ «Kurtuluş yollarında» (şiirlər məcmuası). İstanbul: Bürhanəddin Matbaası, 1934, s. 3.

kitab halında çap olunmuş, B.E.Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» adlı sürgün xatirələri «Bildiriş» (İstanbul) mühacirət qəzetində təfriqə şəklində yayınlanmışdı. Gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatındakı mühüm olaylardan birinin bədii-sənədli əksi olan «Sərbəst Fırqə xatirələri»ni də Ə.Ağaoğlu bu illərdə qələmə almışdı.

1930-cu illərin ortalarından 1940-cı illərin sonlarına qədər mühacirət nəsrimizin mətbu örnəklərinə təsadüf etmirik. Çox güman ki, 1931-ci ilin sonlarına doğru SSRİ-nin təzyiqi ilə Türkiyə hökumətinin mühacirət mətbuatını qapamağa məcbur olması, Avropa ölkələrində isə nəşriyyat işlərinin daha da mürəkkəbləşməsi, 1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar milli mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması və s. amillər buna öz təsirini göstərmişdir.

1940-cı illərin sonu – 1950-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mühacirət nəsrinin nisbi yüksəliş dövrü başlayır. Siyasi mühacirətimizin II Dünya müharibəsindən sonrakı dalğasının görkəmli yazarlarından olan Mirzə Abay Dağlı 1947-ci ildə Münhendə tamamladığı «Onlar türklərdi» memuar romanını 1951-ci ildə Ankarada «Râna» gizli imzasıyla nəşr etdirir. Bu dövrdən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatımızda xatirə janrının geniş yayılmasının şahidi oluruq. Belə ki, 1954-cü ildə «Dünya» (İstanbul) qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri»ni, 1956-cı ildə isə «Hürriyyət» (İstanbul) qəzeti Teymur Atəşlinin «Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk» adlı savaşı xatirələrini 45 təfriqə halında dərc edir. 1964-cü ildə Nağı Şeyxzamanlının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri» İstanbulda nəşr olunur. 1954-1967-ci illər arasında «Azərbaycan Aylıq Kültür Dərgisi» (Ankara) Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr» adlı xatirələrini 45 təfriqədə yayınlayıb, fəqət əsərin çapı başa çatmır. Bu əsərlər «Azərbaycan davası»nın önəmli hadisələrini, istiqlal mücahidlərinin bədii-sənədli obrazlarını canlandırmaqları baxımından mühacirət nəsrimizin diqqətəlayiq örnəkləridir.

Fəqət mühacirət nəsrimizin, təqribən, 15 il sürən nisbi yüksəliş dövrü 1960-cı illərin ortalarında başa çatır və bu sahədə uzunmüddətli durğunluq müşahidə edilir. Belə ki, 1980-ci illərin sonlarına qədər, təqribən, 25 illik bir zaman ərzində Azərbaycan mühacirətinin poeziya, dramaturgiya, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində nisbətən məhsuldar fəaliyyətinin şahidi olsaq da, eyni dövrdə heç bir mətbu nəsr əsərinə rast gəlmirik. Yalnız 1989-cu ildə Məhəmməd Altunbayın «Hürriyyətə uçan türk» adlı xatirələri Ankarada nəşr edilir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz əsərlərlə yanaşı, mühacir müəlliflə-

rin mətbu və qeyri-mətbu (bitmiş, yaxud natamam, avtoqraf, yaxud makina yazısı halında) nəsr əsərlərinin mövcud ola biləcəyini də istisna etmirik və bu yöndə axtarıqların gələcəkdə də davam etdirilməsini məqsəduyğun sayırıq.

Bu fəsildə mühacirət nəsi örnəkləri aşağıdakı problemlər üzrə araşdırılmışdır:

1. Milli istiqlal hərəkatının inikası
2. Azərbaycanlıların soyqırımı ümumbəşəri faciə kimi
3. Totalitar sovet rejiminin ifşası
4. Vətəndaş cəmiyyəti probleminin bədii-fəlsəfi dərki
5. Atatürkün bədii-sənədli obrazı.

3.1. «Milli istiqlal hərəkatının inikası». Bu problem Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında başlıca istiqaməti təşkil etmişdir. Doğrudur, geniş mənada yanaşdıqda, bütövlükdə XX əsr mühacirət ədəbiyyatımız «Azərbaycan davası»nın mühüm tərkib hissəsi kimi yaranıb inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tərənnüm edəndə də, Anadolu istiqlal savaşını əks etdirəndə də, türk birliyi ideyasından yazanda da, macar xalqının rus imperializminə qarşı mübarizəsini dəstəkləyəndə də, Quzey Kıbrıs olaylarını təsvir edəndə də onun əsas hədəfi Azərbaycan istiqlalı olmuşdur. Bununla belə, mühacirət ədəbiyyatımızda, o cümlədən mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal mücadiləsini bilavasitə bədii tədqiqatın predmetinə çevirərək, onun müxtəlif dövrlərini, yaddaqalan məqamlarını epik lövhələrdə canlandıran əsərlər az deyildir. Eyni zamanda, belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, bu əsərlərin müəllifləri, bir qayda olaraq, istiqlal mücadiləsinin bilavasitə fəal iştirakçısı olmuş insanlar, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, N.Şeyxzamanlı kimi tanınmış şəxsiyyətlərdir.

Bu yarımfəsildə M.Ə.Rəsulzadənin «Qəzetəçi Seyyid», Fuad Əmirçanın «İntiqam alan kölgə», M.B.Məhəmmədzadənin «Vətən qaldı» hekayələri, Nağı Keykurunun (Şeyxzamanlı) «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri», T.Atəşlinin «Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk» adlı savaş xatirələri əsasında mühacirət ədəbiyyatımızda milli istiqlal hərəkatının inikası problemi araşdırılır.

3.2. «Azərbaycanlıların soyqırımı ümumbəşəri faciə kimi» yarımfəsildə qeyd olunur ki, çar Rusiyasının və Sovet dövlətinin iki əsrə yaxın bir tarixi dövərdə müxtəlif üsullarla azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini ilk dəfə ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ikən imzaladığı «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanında

tapmışdır¹.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər, təqribən 70 illik bir zaman kəsimində azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqət yalnız siyasi mühacirlərimizin elmi, bədii və publisistik əsərlərində əksini tapırdı.

Bu yarımfəsildə Məhəmməd Altunbayın azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələri geniş epik lövhələrlə canlandıran «Hüriyyətə uçan türk» adlı xatirələrinin təhlili əsasında belə bir qənaət ifadə olunur ki, mühacirət nəsrimizdə soyqırımı bir fərdin, bir millətin faciəsi kimi deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin, insanlığın faciəsi kimi təqdim edilir. Mövzunun başlıca əhəmiyyəti də bundadır. Hansı xalqa, hansı millətə qarşı tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, soyqırımı siyasəti lənətlənməli, cəzalandırılmalıdır. Bu, bütövlükdə ədəbiyyatın və sənətin humanist mahiyyətindən doğan nəticədir.

3.3. «Totalitar sovet rejiminin ifşası» yarımfəslində qeyd olunur ki, bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində istiqlaliyyətlərini itirmiş xalqların mühacirət ədəbiyyatında bu mövzu daim aparıcı yer tutmuşdur. Bu mövzu həmçinin bolşevik rejimi ilə barışa bilməyib, vətənlərini tərk etmiş rus yazıçılarının yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Yetmiş ildən artıq bir müddətdə milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmış Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində də ifşa pafosu qızıl totalitarizmə yönəlmiş əsərlər yetərincədir. Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını bədii sözün gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir.

M.B.Məhəmmədzadənin «On dəfə öldürülən» hekayəsində bolşevizmin əsas dayaqlarından birinin – «Çeka»nın (rus dilində ЧК – Чрезвычайная Комиссия – Fövqəladə Komissiya – N.C.) əcaib iş üslubu bütövlükdə həmin rejimin təbiətini bariz əks etdirən əlamət kimi ifşa hədəfinə çevrilir.

B.E.Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» adlı sürgün xatirələri müəllifin bolşevik rejiminin mənfurluğunu şəxsi müşahidələri əsasında ifşa etməsi ilə diqqətəlayiqdir. Bu əsər mühacirət ədəbiyyatımızda «düşərgə mövzusu»nda yazılmış ilk əsərlərdən biri, bəlkə də birincisidir. Doğrudur, bura-

---

¹ «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. // «Azərbaycan» qəz., 27 mart 1998-ci il.

da dolğun bədii-sənədli obrazlara, mükəmməl xarakterlərə rast gəlmirik, publisistika bədiyyatı üstələyir. Bununla belə, bu əsər, bir tərəfdən vətənlərinin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda sovet həbs düşərgələrində şəhid olmuşların, o cümlədən Azərbaycan milliyətçilərinin əziz xatirəsini yaşatması, digər tərəfdən isə, bolşevizmin insanlığa zidd mahiyyətini konkret faktlarla açıqlaması, müəllifin özünün təbirincə desək, bu rejimin «aski çarlıq rejimi kimi bir zülm və vəhşət idarəsindən ibarət olduğunu bütün çılpıqlığı ilə meydana çıxarması»¹ ilə əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, çağdaş dövrümüz üçün də aktualdır. Belə ki, planetimizdə Solovkilərin daha «modern» və daha dəhşətli örnəkləri hələ də mövcuddur.

Azərbaycan mühacirət nəsrində «düşərgə mövzusu» Abay Dağlının «Onlar türklərdi» əsərində bədii cəhətdən daha mükəmməl işlənmişdir. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, həm memuar, həm də roman janrının ünsürlərini özündə ehtiva edən «Onlar türklərdi» əsərinin «Uzaq mənfələrdə» adlı birinci hissəsində «sovet buzlu cəhənnəmi»nə – Sibirə sürgün edilən türklərin məşəqqətləri və köləlikdən qurtulmaq üçün təşkil etdikləri qiyamlar təsvir olunur.

Əsərin «Qanlı cəbhələrdə» adlı ikinci hissəsində sovet hərbi sistemi, Kremlin velikorus şovinizminə söykənən antitürk, antimüsəlman siyasəti əsas ifşa hədəfi kimi seçilmişdir. Müəllif burada Almaniya ilə müharibənin sovet rejiminin çürüklüyünü, ideologiyasının qeyri-səmimiliyini bütün çılpıqlığı ilə üzə çıxardığını, «kommunizm məmləkəti» adlandırılan SSRİ-nin mahiyyət etibarilə rus imperiyasının davamı olduğunu xarakterik hadisələr və obrazlarla canlandırır, yüz minlərlə soydaş və dindaşımızın, həmçinin bir çox rusların belə bolşevik zülmündən qurtulmaq üçün almanlara bəslədikləri ümidləri əks etdirir.

Diqqətəlayiq haldır ki, «Onlar türklərdi» əsərinin əsas ifşa hədəfi rus bolşevizmi, Stalin diktaturası olsa da, müəllif yeri gəldikcə, alman faşizminin də eybəcərliklərini, antihumanist mahiyyətini göstərməkdən sərf-nəzər etməmişdir. Əsirlərlə rəftarda, digər millətlərin nümayəndələrinə münasibətdə, məhkum xalqların haqlarını, o cümlədən milli istiqlal haqlarını tanı mamaqda, türk birliyindən çəkinməkdə nasistlər heç də bolşeviklərdən fərqlənmirlər. Bu məqam əsərdə istər müxtəlif hadisələrin fonunda, istərsə də ayırı-ayrı obrazların nitqində əks olunur.

Bununla belə, almanların vəhşi rəftarına rəğmən, Almaniyayı görə

---

¹ B.E.Ağaoğlu. Solovkide gördüklerim. // «Bildiriş» qəz., İstanbul, 11 eylül 1930, № 6.

və Avropa mədəniyyətilə yaxından təmasda olan əsirlərin və digər sovet vətəndaşlarının bir daha bolşevik Rusiyasına dönmək istəməyərək, mühacirət həyatına üstünlük vermələrini də A.Dağlı təbii və inandırıcı təsvir edir. Müəllif alman həyat tərzinin, Almaniya gerçəkliyinin təsvirini də sovet rejiminin ifşası üçün bədii priyom kimi istifadə edir və vətənə dönərək repressiya qurbanı olmaqdan, xaricdə yaşamağa üstünlük verən soydaşlarının seçiminə haqq qazandırır. Bu şərtlə ki, mühacirət komfort həyat şəraitinin təminatı kimi deyil, milli istiqlal mücadiləsinin – «Azərbaycan davası»nın davam etdirilməsi üçün bir vasitə kimi qavranılsın.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin, stalinizmin ifşasına yönəlmiş dəyərli əsərlərdən biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» dir.

M.Ə.Rəsulzadənin sözügedən xatirələri qələmə almaqda və onları geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdə məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibəşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur. «Xatirələr» XX əsrin əvvəllərindən – Stalinin Bakıda konspirativ şəraitdə inqilabi fəaliyyətə başlamasından tutmuş sovet Rusiyasının siyasi rəhbərliyində yüksək mövqə işğal etməsinə qədər ötən təqribən 20 illik təlatümlü bir dövrün hadisələrini əks etdirir.

Hakimiyyət pillələri ilə yüksəldikcə Stalinin xarakterindəki diktatorluq meyillərinin qüvvətlənərək daha qabarıq nəzərə çarpması əsərdə konkret faktlar və hadisələrdə əksini tapır. Belə ki, inqilabi hərəkatın ilk illərində proletariatu qabaqcıl bir sinif kimi öyən Stalin artıq Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə fəhlələri kütləvi surətdə cəzalandırmaqdan nəinki çəkinmir, hətta bu qəddarlığından qürur da duyur; Volqa boyunda bir gəminin yükünü boşaltmaq istəməyən fəhlələrdən 20 adamlıq ilk dəstəni dərhal güllələtməsini və bununla da yükün boşaldılmasını təmin etməsini Rəsulzadəyə iftixarla danışır¹.

«Xatirələr»də Stalinin bir diktator kimi səciyyəsi Rusiya tarixinin orta əsrlər dövrü ilə aparılan analogiya ilə daha da dolğunlaşır. «Müdhiş İvan bir ideal» yarım-fəslində M.Ə.Rəsulzadə şəxsi müşahidələri əsasında belə bir qənaətini ifadə edir ki, rus çarı İvan Qroznı Stalinin dünyagörüşündə dərin iz buraxmış, örnək bir simadır; onun mərkəzləşdirilmiş Rus dövlətinin yaradılması üçün etdikləri iş inqilabi hərəkatlardır.

---

¹ Mehmet Emin Resulzade. Bir türk milliyətçisinin Stalin'le ihtilal hatıraları. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997, s. 56-57.

«Xatirələr»in «İngilislərə qarşı nifrət», «Demokratiya məfhumuna nifrət», «Trotskiyə qarşı dərin bir nifrət», «Antisemitizm», «Avropalılar haqqında hissiyyatı» yarımfəsilləri də, adlarından görüldüyü kimi, Stalin şəxsiyyətinin müxtəlif yönlərinə işıq salır, onun obrazını real cizgilərlə zənginləşdirir. Memuaristin Stalini səciyyələndirərkən nifrət sözünü tez-tez işlətməsi və hətta bu sözün yarımfəsillərdən üçünün sərlövhəsinə çıxartması da təsadüfi olmayıb, diktatorun xarakterində şəxsiyyətinin üstünlüyünə, qəlbindəki nifrət hissəsinin tükənməzliyinə işarədir.

M.Ə.Rəsulzadə «Xatirələr»də Stalinin bir bolşevik lideri və diplomatı kimi riyakarlığını, qeyri-səmimiliyini onunla öz şəxsi münasibətlərinin təsviri fonunda daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir qədər sonra həbs edilərək Bakıda «Osobı otdel» həbsxanasında saxlanılan və edam təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan M.Ə.Rəsulzadəni azad etdirib, özü ilə Moskva aparan Stalin, burada iki il ərzində köhnə dostuna qayğı göstərir, hətta bir neçə dəfə ona müxtəlif məsul vəzifələri tutmağı da təklif edir. Əlbəttə, M.Ə.Rəsulzadə Stalinin bu «iltifatını» sadəcə olaraq dostluğa sədaqət kimi qəbul edəcək qədər sadələvh deyildi. O, bolşevik liderinin bu «qayğıkeşliyi» ilə hansı siyasi məqsədlər izlədiyini yaxşı anlayırdı.

Məhz siyasi əqidəsinə sadıq qaldığı üçün M.Ə.Rəsulzadə fürsət düşən kimi Moskvanı gizləncə tərk edir, bir neçə ölkənin sərhədindən keçərək Türkiyəyə gəlir və burada Azərbaycan siyasi mühacirlərini vahid təşkilatda birləşdirib, milli istiqlal mücadiləsini davam etdirməyə başlayır. Stalin isə köhnə dostunun xaricdəki antisovet fəaliyyətinə görə onun vətəndə qalan ailə üzvlərini cəzalandırır. Çünki diktatorların «dostluğu» mövsümi xarakter daşıyır və onların hakimiyyət maraqlarına tabe etdirilir.

3.4. «Vətəndaş cəmiyyəti probleminin bədi – fəlsəfi dərki». Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının demokratik dövlət quruluşu uğrunda mübarizəsində biri digəri ilə sıx bağlı olan iki istiqamət aydın nəzərə çarpır. Birincisi, totalitar rejimlərin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası yolu ilə demokratik dəyərlərin, milli istiqlalın təsdiqi; ikincisi isə, açıq cəmiyyətə dair baxışların bədi sözün gücü ilə bilavasitə təbliği. Mühacirət ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd Ağaoğlunun «Sərbəst insanlar ölkəsində» (1930) əsəri qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən ikincisinə aid dəyərli örnəkdir.

Hürriyyəti haqlı olaraq bir kultür məsələsi kimi səciyyələndirən Ə.Ağaoğlunun qənaətinə, uzun müddət istibdad altında əzilmiş mühitlərin hürriyyətlə aşılınması heç də asan bir iş deyildir. Çünki istibdadın hökm

sürdüyü yer insanın ruh və qəlbidir. İstibdad öz taxtını məhz burada qurur, tacını burada taxır. Bəzən insanlar zahiri əlamətlərə görə istibdadı yıxılmış zənn etsələr də, həqiqətdə onun hər tərəfdə və hər kəsə yaşadığını görürük. Məsələn, ağızları köpük dolusu hüriyyətdən danışanlar qonşularının hüriyyətinə qarşı dözümsüz olurlar. Çünki istibdadın taxtı qırılmamış, ruhlardan, könüllərdən sökülüb atılmamışdır¹.

Müəllifin fikrincə, istibdadın ruh və qəlblərdən silinməsi üçün ilk növbədə yalan, riyakarlıq və məddahlıq yasaq edilməlidir. Çünki bunlar zəiflərin, zəlillərin, qorxaqların işidir, ruhun miskinliyinin əlamətidir. Halbuki hürr ola bilmək üçün insan qüvvətli, cəsur, əzmkar olmalıdır. Cəmiyyətdə yalanın aradan qalxması bir tərbiyə məsələsidir ki, ailədən və məktəbdən başlar, cəməətlə bitər. Ailə və məktəb uşaqların ilk ruhi təməllərini atarlar. Uşaq ana və atasını, müəllimini təqlid edən bir məxluqdur. Yalançı ana, ata və müəllimin yetişdirdikləri uşaqlar da mütləq yalançı olurlar. Yalan isə riyaya və məddahlıq doğurur.

Ə. Ağaoğlunun təsvir etdiyi sərbəst ölkədə hakimiyyət xalqa məxsusdur, yəni dövləti xalqın seçdiyi hökumət idarə edir və o, xalq qarşısında hesabat verir. Hər bir məmur da öz vəzifəsini qanuna müvafiq surətdə icra edir. Dövlət idarəçiliyində nəzarət xüsusi önəm verilir. Hər hansı bir məmurun vəzifəsindən sui-istifadə etdiyini bilib, ona qarşı tədbir görməyən vətəndaş da cəzalandırılır. Bu nəzarəti qətiyyənlə xəbərçiliklə qarışdırmırlar. Çünki birincidə ümumi, ikincidə isə şəxsi mənafe güdülür. Sərbəst ölkənin yasına görə, qorxaqlıqla hüriyyət bir araya sığmaz. Bu ölkədə insanın şərəf və heysiyyət duyğusu, cəsarət qabiliyyəti əsasdır.

Ə. Ağaoğlu öz qəhrəmanını sərbəst ölkənin müxtəlif yerlərində gəzdirir, rəngarəng tədbirlərə qatır. Bu isə Fərdin sərbəst insanlar ölkəsi, onun qayda-qanunları, əxlaq normaları barədə təsəvvürlərinin dolğunlaşmasına, eyni zamanda, müəllif qayəsinin daha əyani surətdə açılmasına xidmət edir. Fərd anlayır ki, hüriyyəti mühafizə etmək onu qazanmaq qədər çətindir. Hüriyyəti qorumaq üçün daim çalışmaq, onu bir iman halına gətirərək, nəsil-dən-nəslə ötürmək lazımdır. Hüriyyət olan yerdə fikir müxtəlifliyinin təzahürü də təbii və qanunauyğundur. Əsl hünər də məhz müstəqil düşüncəli insanları idarə etməkdir. «Kölələri, əli, qolu, ağızı, kafası bağlı» insanların idarə etmək xüsusi istedad tələb etmir.

Sərbəst ölkənin vətəndaşları sadə yaşamağı mənəvi hüriyyətin əsası,

---

¹ Ahmet Ağaoğlu. Serbest insanlar ülkesinde. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930, s. 14.

haqqı müdafiə etməyi isə vicdani bir vəzifə kimi dərk edirlər. Məhz buna görə də bu ölkədə istər hökumət məmurları, istərsə də sırayı vətəndaşlar hər kəsin hər zaman haqqı müdafiəyə hazır olduğunu bildiklərindən, ona təcavüz etməkdən çəkinirlər. Vətəndaşların bir-birini düşünmələri və bir-birinə yardım etmələri bu ölkədə cəmiyyət həyatının təməl daşı, yoxsul vətəndaşların sosial müdafiəsi isə dövlətin vəzifəsidir. Dilənçilik vətən və vətəndaş üçün bir ləkə sayılır.

Beləliklə, Fərd sərbəst insanlar ölkəsinin azad qardaşlıq yurdu olduğuna, burada hər kəsin bir-birini, dövlətin də hamını düşündüyünə əmin olur. O, anlayır ki, vətənpərvərlik hissinin vətənə və vətəndaşlara qarşı fədakarlıq səviyyəsinə yüksəlməsi üçün Vətənin, dövlətin Fərdə bir çox mənəvi və maddi zövqlər təmin etməsi zəruridir. Bu zövqləri təmin etməyən, əksinə, insanı daim maddi və mənəvi sıxıntılara məruz qoyan bir mühitdən ötrü vətəndaş nə deyib özünü fəda edər?¹

Sərbəst insanlar ölkəsinin qanunları və həyat tərzi ilə yaxından tanış olan Fərd ciddi tərəddüdlərdən sonra bu ölkənin vətəndaşlığını qəbul etmək barədə qəti qərara gəlir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin təbii inkişafından doğan bu məntiqi sonluq müəllif qayəsini də aydın ifadə edir. Ə. Ağaoğluya görə, demokratiyaya, vətəndaş cəmiyyətinə gedən yol nə qədər əzablı olsa da, onun alternativı yoxdur. O, türk dünyasının, o cümlədən timsalında özünə ikinci Vətən tapdığı Türkiyənin istiqbalını məhz demokratiyada görür və buna görə də Atatürkün «milli hegemonluğa əsaslanan, qeyd-şərtsiz müstəqil bir türk dövləti» – yeni tipli bir Cümhuriyyət qurmaq uğrunda mübarizəsini bütün varlığı ilə dəstəkləyir və bu quruculuq prosesində həm millət vəkili, həm də iti qələmli bir söz, fikir adamı kimi fəal iştirak edirdi. «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərini də Ə. Ağaoğlu Atatürkün 1920-ci illərdə həyata keçirdiyi inqilabi xarakterli islahatlardan ruhlanaraq qələmə almış və burada əslində Türkiyə Cümhuriyyətinin gələcəyini təsvir etmişdi. Belə ki, əsərin müqəddiməsindəki: «...bu ölkənin (Sərbəst insanlar ölkəsinin – N.C.) rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran Dahinin əməl və arzularının təhəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar»² qeydi buna işarədir.

Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində özünün vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı düşüncələri ilə yanaşı, dahi Atatürkün «Türk millətinin təbiət və ədalətinə ən uyğun olan idarə Cümhuriyyət idarə-

---

¹ Ahmet Ağaoğlu. Serbest insanlar ülkesinde. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930, s. 120-121.

² Yəni orada, s. 2.

sidir» fikri də bədii şəkildə təsdiqini tapır. İstər Türkiyə Cümhuriyyətinin, istərsə də XX əsrin sonunda müstəqilliklərini bərpa etmiş digər türk dövlətlərinin, o sıradan Ə. Ağaoğlunun doğma vətəni Azərbaycanın çağdaş durumu böyük müdriklik və uzaqgörənliklə söylənilmiş bu fikrin düzgünlüyünün ən parlaq təcəssümüdür.

3.5. «Atatürkün bədii – sənədli obrazı». Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı düşüncə sistemində – atatürkcülükdə ölkədə demokratik dövlət quruculuğunun mühüm istiqaməti kimi çoxpartiyalı siyasi sistemin formalaşdırılması həmişə ön planda olmuşdur. Məhz bu əsaslara söykəndiyi üçün Mustafa Kamal Atatürk ölkənin siyasi həyatını canlandırmaq, cəmiyyətdə müxalif fikirlərə geniş meydan vermək niyyətilə 1930-cu ilin avqustunda Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış edir və ilk zamanlar bu firqəyə müəyyən dəstək də verir. Həmin firqənin yaranması, qısamüddətli fəaliyyəti və qapanması ilə bağlı hadisələri memuar janrının tələblərinə uyğun şəkildə əks etdirməsi baxımından Ə. Ağaoğlunun «Sərbəst Firqə xatirələri» olduqca maraqlıdır. Belə ki, müəllif Atatürkün bilavasitə göstərişi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, oğlu Səməd Ağaoğlunun əsərin I nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd etdiyi kimi, «bu macəradə rol almış, firqənin doğuşundan səadət, batışından ələm duymuş və xatirələrini də bu insani hisslərin təsiri içində yazmışdır»¹.

«Sərbəst Firqə xatirələri»ndə dramatik əsərlərə xas olan gərginlik, dramatik konflikt vardır. Təsadüfi deyildir ki, müəllif əsərin yekun fəslini «Sərbəst Firqə dramının son pərdəsi» adlandırmışdır. Əsərin konflikti bir tərəfdən, o zamankı Türkiyə cəmiyyətinin mütərəqqi, islahatçı qüvvələri ilə mühafizəkar (bir sıra hallarda isə hətta qaragüruhçu) qüvvələrinin qarşıdurmasından, toqquşmasından, digər tərəfdən isə, mütərəqqi qüvvələrin, o cümlədən onların lideri Atatürkün özünün daxili ziddiyyətlərindən, tərəddüdlərindən yaranır və bütün bu məqamlar: «psixoloji halət, zehni durum, rəsmi söz və nitqlərin, verilən bəyanatların, üzdə görünənlərin arxasında gizli qalan ehtiras və arzular, şəxsi təmayüllər və nəhayət... hadisələrin gerçək mahiyyəti» (S. Ağaoğlu) «Xatirələr»də dramatik kəskinliyi və çılpaqlığı ilə inikas olunur.

Təbii ki, Ə. Ağaoğlunun xatirələrində təsvir olunan hadisələrin mərkəzində Atatürk, onun bədii-sənədli obrazı durur və məhz bu cəhət yuxarı-

---

¹ Ahmet Ağaoğlu. Serbest firka hatıraları. (2. baskı), İstanbul: Baha matbaası, 1969, s. XII.

da sadalanan məqamlarla birlikdə «Sərbəst Firqə xatirələri»ni bədii ədəbiyyat örnəyi kimi səciyyələndirməyə və təhlil etməyə imkan verir.

Xatirələrin elə ilk səhifələrindən Atatürkün canlı obrazının konturları cızılır. Qazi Mustafa Kamal Sərbəst Firqənin təşkili ilə bağlı şəxsi qərarını cəmiyyətə Türkiyənin Paris səfiri Fəthi Okyarın ideyası kimi təqdim edir və özü ilə onun arasında bu mövzuda yazışma görüntüsü vardır.

Xatirələrin sonrakı fəsillərində Ə.Ağaoğlu Sərbəst Firqə olayının daha kəskin, dramatik səhnələrini təqdim edir. Sərbəst Firqə ölkənin müxtəlif bölgələrində dövlət məmurlarının müqavimətinə rast gəlir, baş nazir İsmət Paşa, Qaziyə yaxın olan bir sıra məbuslar (millət vəkilləri – N.C.) belə yeni firqə əleyhinə təbliğat aparırlar. Bu hallar təbii olaraq Sərbəst Firqə mənsublarının ciddi narahatlığına səbəb olur, onlarda şübhələr oyadır, suallar doğurur.

Əsərdə hadisələrin dramatizmi artdıqca, buna adekvat olaraq obrazların səciyyəsi də dolğunlaşır, yeni cizgilər kəsb edir. Xüsusən, «Bələdiyyə seçimlərində iştiraka nə üçün əleyhdardım?» fəslində müəllifin şəxsi müşahidələri əsasında Qazinin xarakteri barədə söylədikləri yalnız onun obrazının səciyyəsinə dolğunlaşdırması ilə deyil, eyni zamanda, cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini və Qazinin bu hadisələrdəki rolunu əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Sərbəst Firqə dramı kəskinləşdikcə müəllif Qazinin xarakterinin yeni-yeni cizgilərini təsvir edir və bununla da onun obrazını daha da dolğunlaşdırır. Qazini «çox qərribə və anlaşılması çox müşkül bir insan» kimi səciyyələndirən Ə.Ağaoğluya görə, Sərbəst Firqənin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürərkən, o, xalqın kütləvi surətdə bu firqəyə axın edəcəyini düşünməmişdi.

Bu gün-Sərbəst Firqə olayının başa çatmasından 85 ildən artıq bir müddət keçərkən belə, bizim də, Ə.Ağaoğlu kimi, Qazinin müxalif firqə yaratmaq təşəbbüsünün səmimiyyətinə şübhə etmək üçün heç bir əsasımız, dəlil-sübutumuz yoxdur. Sadəcə olaraq, Türkiyə cəmiyyətinin 1930-cu illərdəki səviyyəsi, hökumət məmurlarının müxalif fikirlərə qarşı hədsiz dözümsüzlüyü belə bir firqənin yaşamasını mümkünsüz edirdi. Qazinin (Atatürkün) bir dövlət başçısı və siyasət adamı olaraq müdrikliyi onda idi ki, o, «Sərbəst Firqə dramı»nın faciəyə çevrilməsinə imkan vermədi, bununla da türk millətini, gənc Türkiyə Cümhuriyyətini anarxiyanın törədə biləcəyi fəsadlardan qorudu.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında memuar janrının dəyərli örnəklərindən olan «Sərbəst Firqə xatirələri» isə demokratiya, insan haqları, vətəndaş azadlıqları uğrunda mübarizənin əzablı yolunu, bu yolda Atatürk

kimi qüdrətli şəxsiyyətlərin rolunu əks etdirməsi baxımından çağdaş dövrümüz üçün də aktualdır.

Dissertasiyanın dördüncü fəslı «**Dramaturgiya**» adlanır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında poeziya və nəsrđən fərqli olaraq, dramaturji yaradıcılıqla məşğul olan çoxsaylı müəlliflərə təsadüf etmirik. Mühacirət dramaturgiyamızın hələlik bizə bəlli olan ilk mətbu örnəyi Abay Dağlının 1957-ci ildə çap olunmuş «Əsir ruqlar» pyesidir.

Mənbələrdə Teymur Atəşlinin və Məhəmməd Sadiq Aranın da dram əsərləri yazdıqları barədə bilgilər vardır. Belə ki, mühacir şair Əli Volkan 1958-ci ildə Teymur Atəşlinin 35 illik yubileyi münasibətilə dərc etdirdiyi «Gültəkinin izindən» sərlövhləli məqaləsində qələm dostunun «Ya istiqlal, ya ölüm» adlı mənzum dram əsəri üzərində çalışdığını bildirir¹. Lakin bu dramın sonrakı aqibəti barədə heç bir bilgi yoxdur.

Türkiyəli araşdırmaçı-publisist Səlcuq Alkın isə M.S.Aranın «Qaçaq Nəbi», «Top səsləri» adlı pyeslər yazdığını qeyd etsə də², bu əsərləri də hələlik əldə etmək mümkün olmamışdır. S.Alkınla şəxsi söhbətimiz zamanı məlum oldu ki, o özü də bu əsərlər barədə M.S.Aranın yaxın qohumu Tağı Arandan eşitdiklərini qələmə almışdır.

Prof. Vaqif Sultanlıya görə, digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq, mühacirətin dramaturgiyaya bir qədər az diqqət yetirməsi, hər şeydən əvvəl, teatr və tamaşaçı problemlərinin mövcudluğu, bundan əlavə janrın mürəkkəbliyi və spesifikliyi ilə izah oluna bilər³. Alimin bu qənaətləri ilə razılaşmaqla yanaşı, biz də mühacirət ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın nisbətən zəif inkişafını ilk növbədə teatr problemi, yeni yazılacaq pyeslərin səhnə taleyinin sual altında olması, digər tərəfdən isə, iri həcmli dram əsərlərinin çapı üçün maddi-texniki imkanların məhdudluğu ilə əlaqələndiririk. Belə ki, birinci halda dram əsərlərinin tamaşaya qoyulması üçün, ikinci halda isə onun ayrıca kitab, kitabça şəklində çapı üçün maddi vəsait tələb olunurdu. Mühacirət mətbuatının həcmi isə, təbii ki, bu tipli əsərləri dərc etməyə imkan vermirdi. Zənnimizcə, məhz bu səbəblərdən hələ mühacirətə qədər müəyyən dramaturji təcrübə sahibləri: «Qaranlıqda işıqlar» və «Nagəhan bəla»

¹ Ali Volkan. Gültəkin'in izindən. Milli şairimiz Teymur Ateşli'nin doğumunun 35 yılı münasebetiylə. // «Azərbaycan Aylık Kültür Dergisi», Ankara, 1959, sayı 2-3 (86-87), s. 41.

² Səlcuq Alkın. Məmməd Sadiq Aran. // «Odlar yurdu» qəz., Bakı, aprel 1991, №7.

³ Vaqif Sultanlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı: Şirvanşəhr, 1998, s. 52; Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). II cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, s. 326.

pyeslərinin müəllifi M.Ə.Rəsulzadə və «Bakı uğrunda müharibə» pyesini yazıb tamaşaya qoyduran M.B.Məhəmmədzadə mühacirət illərində dramaturji yaradıcılıqla məşğul olmamışlar.

Teatr problemini göz önünə aldığındandır ki, A.Dağlı da əksər pyeslərini böyük səhnəsi olmayan xalq evləri, məktəb və qışlaqlarda oynanıla bilmək üçün yazırdı.

Beləliklə, indiki halda Azərbaycan mühacirət dramaturgiyası dedikdə, yalnız Mirzə Abay Dağlının dramaturji irsi nəzərdə tutulur.

4.1. «Abay Dağlı Azərbaycan mühacirət dramaturgiyasının təmsilçisi kimi» yarımfəslində bu mühacir sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu barədə müxtəsər məlumat verilir və qeyd olunur ki, dissertasiyada onun dram əsərləri aşağıdakı problemlər ətrafında qruplaşdırılaraq araşdırılmışdır:

1. Sənətkar və zaman problemi
2. Anadolu istiqlal savaşının inikası
3. Türk ellərinin istiqlal problemi stalinizmin ifşası kontekstində
4. Milli-mənəvi dəyərlər problemi
5. Quzey Kıbrıs olaylarının əksi.

4.2. «Sənətkar və zaman problemi» yarımfəslində qeyd olunur ki, dünya, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin həyat və mübarizəsini bədii tədqiqatın predmetinə çevirməklə, aktual ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlər qaldıran əsərlərlə zəngindir. Qüdrətli ədəbi simaların bədii obrazlarının yaradılması yönündə isə milli dramaturgiyamızın bir əsrdən artıq ənənə və təcrübəsi vardır. Ə.Haqqverdiyevin 1911-ci ildə qələmə aldığı «Xəyalat» pyesində M.F.Axundzadənin obrazını yaratması ilə əsası qoyulan bu ənənə sonralar H.Cavidin «Xəyyam», S.Vurğunun «Vaqif», M.Hüseynin «Nizami», İ.Əfəndiyevin «Xurşidbanu Natəvan», N.Xəzrinin «Mirzə Şəfi Vazeh», Anarın «Sizi deyib gəlmişəm» kimi dram əsərləri ilə davam və inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında sənətkar və zaman probleminə toxunan dram əsərinə hələlik yalnız A.Dağlının yaradıcılığında rast gəlirik. «Böyüklərimizi yalnız elmi əsərlərlə tanımaq kafi gəlməz. Onları birər örnək şəxsiyyət olaraq ədəbi əsərlərlə də canlandırmaq gərək»¹ – qənaətində olan dramaturqun 3 pərdə 9 şəkildən ibarət mənzum «Füzuli» pyesinin ilk variantı 1961-ci ildə kiçik tirajla Ankarada işıq üzü görmüş, təkmilləşdirilmiş ikinci variantı isə 1968-ci ildə görkəmli türk füzulüşünası, prof., dr. Əli Nihad Tərmanın müqəddiməsi ilə İstanbulda nəşr edilmişdir.

---

¹ Abay Dağlı. Füzuli. İstanbul: Son Telegraf Matbaası, 1968, s. 7.

Pyesin lap başlanğıcında Füzulinin dilindən onun məşhur:

Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun,

Dərd çox, həmdərd yox, düşmənlər qəvi, tale zəbun -

beyti səslənir və bu misralar yalnız qəhrəmanın mənəvi-psixoloji vəziyyətini deyil, bütövlükdə əsərin ruhunu, dramatik konfliktin xarakterini təyin edir.

Hadisələrin sonrakı inkişafından aydın olur ki, pyesin konflikti, heç də ilk baxışda göründüyü kimi, Füzuli ilə ona qarşı ideoloji müxalifət təşkil edən şəxslər arasında deyil, şəxsiyyətlə mühitin, insanla zamanın qarşılıqlı münasibətində aranmalıdır. Bir qədər də konkretləşdirsək, bu əsərdə dramatik konfliktin əsasını, bir tərəfdən, Füzulinin dünyagörüşü, ideya və arzuları ilə yaşadığı mühitin idraksızlığından yaranan ziddiyyətlər, digər tərəfdən isə, onun bir şəxsiyyət kimi özünün daxili ziddiyyətləri təşkil edir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələr İraqda – Bağdad yaxınlığındakı Azərbaycan icmasında cərəyan edir. Pyesin elə ilk şəkildən müəllif Füzulinin eşq dərdini, hicranını nəzərə çarpdırır. Şairin monoloqundan onun öz soydaşı olan Hicran adlı bir qızı sevdiyi, fəqət hazırda ondan ayrı düşdüyü bəlli olur. Şairin hicran dərdi onun Vətən həsrəti, qurbət ağrıları ilə birləşərək üzüntüsünü daha da artırır.

«Füzuli» pyesində dramatik süjetin əsasını məhəbbət xətti təşkil etsə də, A.Dağlı qəhrəmanının səciyyəsinə əlavə – köməkçi xətlərlə də dolğunlaşdırır. Füzulinin ona qarşı ideoloji müxalifətdə olan şəxslərlə qarşılaşdırılması onun bir mütəfəkkir kimi qavranılması, dünyagörüşünün açıqlanması baxımından konkret dramaturji funksiya daşıyır.

Beləliklə, A.Dağlı pyesdə Füzulini yalnız saf məhəbbətlə sevən bir aşiq kimi deyil, eyni zamanda, öz yaradıcılığı ilə mühüm ictimai-siyasi problemlərə toxunan mütəfəkkir – şair kimi səciyyələndirməklə onun bitkin obrazını yaratmağa müvəffəq olur.

4.3. «Anadolu istiqlal savaşının inikası» yarım-fəslı. Mövzu və janr baxımından rəngarəng olan mühacirət ədəbiyyatımızda tarixi səpkili əsərlər də az deyildir. Mühacir yazarlarımız Azərbaycan tarixinin müxtəlif məqamlarını, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimizin həyatını bədii əsərlərində əks etdirməklə yanaşı, özlərinə ikinci vətən saydıqları Türkiyənin də uzaq və yaxın keçmişinə biganə qalmamışlar. Lakin yazıçıların tarixi hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərin həyat və mübarizəsinə müraciətləri yalnız müasir dövrün mühüm ictimai-siyasi və əxlaqi-mənəvi problemləri ilə əlaqələndirildikdə, ədəbiyyat öz estetik və ideoloji funksiyasını effektiv yerinə yetirə bilər. Bu baxımdan, A.Dağlının Türkiyə tarixinin şanlı səhifələrindən olan Anadolu

istiqlal savaşına həsr edilmiş dram əsərləri tarixi mövzuya müasirlik mövqeyindən yanaşmanın təzahürü kimi diqqəti cəlb edir.

A.Dağlı 1965-1974-cü illər arasında qeyd olunan mövzuda altı pyes yazıb çap etdirmişdir: «Sakarya», «Atatürk», «Sakarya çetəsi», «Malazgirdən Sakaryaya», «Sakaryada 22-ci gün» və «Ata anıları». Zənnimizcə, bu əsərlərdə əks olunan hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövrün xarakteri mövzunun dram janrında işlənməsini şərtləndirən başlıca amil olmuşdur. Belə ki, A.Dağlının müraciət etdiyi dövr Türkiyə tarixinin olduqca gərgin, ziddiyyətli, dramatik bir dövrdür. Vətənin, milli dövlətçiliyin taleyi sınağa çəkildiyi bir zamanda türk xalqı Atatürkün öndərliyi ilə istiqlal savaşına qalxmışdır. A.Dağlı da Anadolu istiqlal savaşının bədii əksi olan pyeslərində həmin dövrün əsas ziddiyyətlərini canlandırmaqla bir sıra aktual ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə öz müəllif baxışını ifadə etmişdir.

Bu yarımfəsildə adları çəkilən pyeslərin təhlili əsasında belə bir yekun qənaət ifadə olunur ki, istiqlal savaşı dönəmində Türkiyədə baş verənlərlə XX əsrin sonlarında - xalq hərəkatı dövründə və dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr arasında böyük bənzərlik nəzərə çarpır. Deportasiya, soyqırımı, ərazi bütövlüyünə təcavüz, qaçqın və köçgün həyatı – bütün bunlar həmin illərdə xalqımıza nəsib olmuşdur. Bu gün millətimiz dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda mübarizə aparır. Silahlı qüvvələrimizin döyüş qabiliyyəti durmadan yüksəlir. Bütün bunlar A.Dağlının Anadolu istiqlal savaşının bədii əksi olan pyeslərinin, istər mövzusu, istərsə də ideyası etibarilə günümüz üçün də aktuallığını və müasirliyini təsdiq edir.

4.4. «Türk ellərinin istiqlal problemi stalinizmin ifşası kontekstində». «Qızıl idarə üsulunun bir sıra komik tərəflərinin göstərilməsi»¹ yolu ilə totalitar sovet rejiminin ifşası A.Dağlının «Əsir ruhlar» (1957) pyesinin əsas pafosunu təşkil edir. Müəllifin fikrincə, «dəmir pərdə içindəki (burada: keçmiş SSRİ – N.C.) mücadilələri görüb təsvir etmək, dəmir pərdə xaricində kommunizmə qarşı mücadilənin ən müəssir şəkillərindən biridir»². «Əsir ruhlar diyarına doğru ruhi bir səyahətin səhnə hekayəsi» kimi düşünülmüş bu əsərdə də əsir türk ellərindən olan Azərbaycanda stalinizmin törətdiyi cinayətlər, bolşevik rejiminə qarşı yürüdülmən açıq və gizli mücadilələr əks olunur.

Pyesdəki əsas hadisələr Ayla adlı bir tələbə qızın hərr və müstəqil

¹ Abay Mirza Dağlı. Əsir ruhlar. İstanbul: «Bürhan» Basım ve Yayınəvi, 1957, s. 6.

² Yəne orada, s. 7.

Türkiyədən əsir ruhlar diyarına – Azərbaycana ruhi səyahəti zamanı cərəyan edir. Elə ilk şəkillərdən A.Dağlı total nəzarətə, kütləvi psixoza, şəxsiyyətə pərəstişə söykənən Stalin rejiminin mahiyyətini xarakterik dramatik situasiyalarda əks etdirə bilir.

Pyesin son şəklində Aylanın və Dəmirtaşın dialoqu vasitəsilə dünyada demokratiyanın, milli hərəkətlərin gələcəyi ilə bağlı düşüncələrini ifadə edən müəllif türk gəncliyinə belə bir fikir aşılayır ki, ən yüksək mənəviyyat əsarətdə belə məhv olmur. Necə ki, totalitar sovet rejimi Azərbaycanda türk milli ruhunu məhv edə bilməmişdir. Ən müqəddəs ideallar, ən təmiz ruhlar əsir edilə bilər, lakin məhv edilə bilməz. Bu gün bütün türklüyü təskin edən hürr bir qala Türkiyə dövlətidir. Lakin «Ağrı və Altaylar arasındakı türk ruhu»nun da əsarətdən qurtulacağı gün mütləq gələcək. Günümüzün reallıqları A.Dağlının bu nikbin proqnozunu artıq təsdiq etmişdir.

4.5. «Milli-mənəvi dəyərlər problemi» yarımfəslə. Bütün mədəni toplumlar üçün hər zaman aktual olan milli-mənəvi dəyərlər problemi bədii ədəbiyyatın da əsas mövzularındandır. Bu problem siyasi mühacirətimizin 70 il ərzində yaxın və uzaq xarici ölkələrdə yürütdüyü «Azərbaycan davası»nın da əsas hədəflərindən olmuşdur. Mühacir yazarlarımız da bu mövzuya biganə qalmamış, müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərdə mənəvi-əxlaqi problemləri bədii tədqiqatın predmetinə çevirmişlər. Bu baxımdan, A.Dağlının, mövzusu Türkiyə məktəblilərinin həyatından alınmış üç pərdəli «Okullular» (1963) pyesi diqqəti cəlb edir. Müəllif bu pyesində müəllim-şagird-valideyn üçlüyünün qarşılıqlı münasibətlərindəki bəzi ziddiyyətli məqamları təsvir etməklə, gənclərin təlim-tərbiyəsi, onların cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlərə toxunmuşdur. A.Dağlının özünün pedaqoji sahədə uzunmüddətli iş təcrübəsinin olması, tədris prosesinə, məktəbli gənclərin həyatına, dünyagörüşünə, maraq və zövq dairəsinə bələdliyi əsərdə təsvir olunan obrazların canlı, hədisələrin isə inandırıcı alınmasına kömək etmişdir.

A.Dağlının xalqımızın möhtəşəm qəhrəmanlıq eposunun motivləri əsasında qələmə aldığı və 1977-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Dədə Qorqud» pyesinin də (3 pərdə, 7 şəkil) başlıca qayəsi türklüyün zəngin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin nəsildən-nəsilə ötürülərək yaşadılmasıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un məğzini, ruhunu, başlıca qayəsini təşkil edən vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq pyesdə də aparıcı ideyadır. Bununla yanaşı, ailə təəssübü, valideynə, ağsaqqala hörmət, qadına ehtiram, namus, qeyrət, halallıq, şəfqət və mərhəmət də müəllifin gənc nəslə, ilk növbədə, Dədə Qorqud obrazı vasitəsilə təlqin etdiyi mənəvi-əxlaqi dəyərlər sırasın-

dadır. A.Dağlı əsər boyu belə bir qənaətini təsbit etməyə çalışır ki, istər ailə, istərsə də cəmiyyət və dövlət məhz milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, əxlaqi-etik normalara söykəndiyi zaman sarsılmaz olur.

4.6. «Quzey Kıbrıs olaylarının dramatik dərki» yarımfəsli. 1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən Kıpr türklərinin problemi Türkiyə ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuş, bu dövlətin xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, Kıprın müstəqil dövlət elan olunması ilə (1960) adanın türk əhalisinin faciəli günləri başlanmış, onlar yunan icması tərəfindən sıxışdırılmaya və soyqırımına məruz qalmışlar. Yalnız 1974-cü ilin iyulunda Kıprda türk soyqırımının qarşısını almaqdan ötrü Türkiyə hərbi kontingenti xalqın təkidli tələbi ilə adaya çıxarıldıqdan sonra burada qətlə son qoyulmuş, əmin-amanlıq bərqərar edilmişdir. A.Dağlının «Albay» (1975) pyesində (3 pərdə, 7 şəkil) məhz həmin hadisələr dramatik əksini tapmışdır.

Albayın şəxsində vətənpərvər və ziyalı bir türk zabitinin obrazını yaradan, türk mehmetciyinin rəşadətini təsvir edən müəllif, eyni zamanda, Türkiyə ictimaiyyətinin Kıbrıs olaylarına göstərdiyi böyük diqqəti, bu ölkədəki soydaşları ilə həmrəyliyi də əks etdirmişdir.

Dissertasiyanın V fəslı «**Ədəbiyyatşünaslıq**» adlanır.

M.Ə.Rəsulzadə elmlə siyasətin qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edərkən yazır: «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir»¹. Sivil cəmiyyətlərin birmənalı olaraq qəbul etdiyi bu prinsipi totalitar sovet rejimi özünün bütün mövcudluğu dövründə inkar etmiş, elmi də, mədəniyyəti də siyasətin diqqəsinə tabe tutmuşdu.

Təbii ki, siyasətin elm, xüsusilə humanitar elmlər üzərində sərt basqısı, bu yöndə marksizm-leninizm təliminə, kommunist partiyasının proqram sənədlərinin müddəalarına ciddi riayət etmək məcburiyyəti alimləri millətimizin tarixini, onun zəngin ədəbiyyat və mədəniyyətini obyektiv araşdırıb dəyərləndirmək imkanından məhrum edirdi.

Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Sovet Azərbaycanında humanitar elmlər sahəsində uzun müddət davam etmiş bu anormal durum, təbii ki, mühacir ziyalılarımızı düşündürmüş və rahatsız etmişdir. Məhz bu ziyalı narahatlığı onların bir qismini öz fəaliyyətlərində siyasətlə yanaşı, milli tariximizin, folklorumuzun, klassik və çağdaş ədəbiyyatımızın araşdırılmasına da yer verməyə sövq etmişdir. Siyasi mühacirlərimizin sözügedən yöndəki fəaliyyətində əsas məqsəd, bir tərəfdən, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı ilk növbədə sovet və dünya elminin təhriflərini aradan

---

¹ Mehmet Emin Resulzade. İlim ve siyaset. // «İstiklal» qəz., Berlin, 1 ekim 1933.

qaldırmaq, qeyri-obyektiv qənaətlərini təkzib etmək idisə, digər tərəfdən, milli varlığımızın təsdiqi olan bu sahələri xarici ölkələrdə təbliğ etməklə xalqımız barədə düzgün təsəvvür yaratmaq, onun müstəqil dövlətçiliyə və milli istiqlala layiq olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə sübut etmək idi. Beləliklə, Azərbaycan siyasi mühacirətinin humanitariya, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq yönündə fəaliyyəti də milli istiqlal ideyasına xidmət edirdi.

Bu dissertasiyada XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin zəngin və çoxcəhətli ədəbiyyatşünaslıq irsi aşağıdakı problemlər üzrə araşdırmaya cəlb edilmişdir:

- a) folklor araşdırmaları
- b) klassik ədəbi irsə münasibət
- c) Sovet Azərbaycanında ədəbi proses
- ç) Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mühacirət ədəbi tənqidində.

5.1. «Folklor araşdırmaları» yarımfəslində Ə.Cəfəroğlunun türk xalqları folklorunun ümumnəzəri məsələlərinə, ayrı-ayrı folklor janrlarına, aşiq ədəbiyyatına dair araşdırmaları, M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədzadənin, S.Təkinərin «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı məqalələri əsasında Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı barədə müfəssəl məlumat verilir.

5.2. «Klassik ədəbi irsə münasibət» yarımfəslə. «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi mövzusunda müdafiə etdiyimiz namizədlik (fəlsəfə doktoru) dissertasiyasında və həmin dissertasiya əsasında nəşr etdirdiyimiz «Mühacirət və klassik ədəbi irs» monoqrafiyasında mühacirət ədəbiyyatşünaslarımızın klassik ədəbiyyatımızla bağlı araşdırmaları müfəssəl təhlil edilib dəyərləndirilmişdir. Odur ki, burada təkrara yol verməmək üçün mühacirət ədəbiyyatşünaslığının milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyası müxtəsər şərh edilmiş, mühacirət elmi fikrinin klassik ədəbi irsə münasibətinin fundamental prinsipləri üzərində dayanılmışdır.

5.3. «Sovet Azərbaycanında ədəbi proses» yarımfəslə. Milli ədəbiyyat tariximizin yenidən dərkə və dəyərləndirilməyə daha çox ehtiyac duyulan mərhələsi, heç şübhəsiz, sovet dövrü ədəbiyyatıdır. Çünki Azərbaycan tarixinin sovet dövrünün mürəkkəb və ziddiyyətli xarakteri həmin dövrün ədəbi prosesində, ayrı-ayrı sənətkarların şəxsi taleyində və yaradıcılığında birbaşa əksini tapırdı.

Ədəbiyyat tariximizin belə bir mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələsini həzrət milli müstəqillik dövrünün yaratdığı imkanlar və aktuallaşdırdığı tələblər baxımından yenidən dəyərləndirərkən uzun müddət elmi döviyyədən kənar qalmış faktlardan, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı faktlarından da faydalanmaq, zənnimizcə, problemin həlli üçün əhəmiyyətli ola

bilər. Belə ki, XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsinin mühüm bir qismini sovet dövrü ədəbiyyatımızla bağlı araşdırmalar təşkil edir. Mühacir ədəbiyyatşünaslar ardıcıl olaraq sovet Azərbaycanı və digər türk sovet respublikalarındakı ədəbi prosesi izləmiş, vaxtaşırı olaraq həm mühacirət mətbuatında, həm də müxtəlif xarici ölkə jurnallarında sovet dövrü ədəbiyyatımızın və ədəbi-nəzəri fikrimizin vəziyyətinə dair məqalələrlə çıxış etmişlər. Bu məqalələrlə tanışlıq zamanı sovet Azərbaycanındakı ədəbi prosesə, nəşr olunmuş bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq nümunələrinə, ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına əsasən obyektiv elmi qiymət verildiyinin şahidi oluruq. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının nöqsanlarını, qeyri-səmimi motivlərini tənqid etməklə yanaşı, onun uğurlarını da qeyd etmiş, bir sıra əsərlərdəki sətiraltı mənaları sezmişdir. Doğrudur, bu yazıların heç də hamısı elmi-nəzəri səviyyə baxımından yüksək dəyərləndirilə bilməz. Bunların bir qismində sadəcə sovet Azərbaycanındakı ədəbi həyatın mənzərəsi təsvir olunur, dolğun elmi təhlil aparılmır. Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, S.Təkinər kimi müəlliflərin sovet dövrü ədəbiyyatımızla bağlı araşdırmaları həm ədəbi-tarixi faktlara obyektiv münasibəti, həm də elmi-nəzəri səviyyəsi baxımından fərqlənir. Burada mühacirət ədəbiyyatşünaslığının sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına münasibəti əsasən həmin alimlərin araşdırmalarına istinadən dəyərləndirilmişdir.

M.B.Məhəmmədzadə 1924-cü ildə «Yeni Kafkasya» dərgisinin 20-22-ci saylarında üç təfriqədə dərc etdirdiyi «Azəri ədəbiyyatının dünü və bugünü» sərlövhəli məqaləsində sovetləşmənin ilk illərində Azərbaycanda ədəbi prosesin gerçək mənzərəsini yaratmışdır.

Mirzə Balanın fikrincə, siyasi hakimiyyəti zorla qəsb edən bolşevik rejiminin ədəbi hakimiyyətə yiyələnmə bilməməsinin başlıca səbəbi Azərbaycanda mənəvi sahənin daima xalqçı və milliyətçi zümrənin əlində olması, milli mühitdə nə istilaya qədər, nə də ondan sonra səmimi bir bolşevizm cərəyanının mövcud olmamasıdır.

1920-ci illərin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda ədəbi hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda istila rejiminin əl atdığı tədbirlər M.B.Məhəmmədzadənin 1930-cu ildə «Odlu yurd» dərgisində çap etdirdiyi «Ədəbiyyatda hegemoni qovğası»¹, «Ədəbi hakimiyyət qovğası»², «Proletar ədə-

---

¹ Mirza Bala Mehmetzade. Edebiyyatda hegemoni kavğası. // «Odlu yurt» der., İstanbul, 1930, sayı 9, s.380-385.

² Mirzə Bala. Edebi hakimiyyət kavğası. // «Odlu yurt» der., İstanbul, 1930, sayı 11, s. 442-448.

biyyatı milliyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında»¹ məqalələrində şərh olunmuşdur. Müəllif bu məqalələrdə bolşevik rejiminin Azərbaycanda «lisanca milli, mahiyyətə internasional və kosmopolit bir proletar-kommunist ədəbiyyatı» yaratmaq istədiyini, fəqət buna müvəffəq olmayaraq, Mirzə Fətəlinin xalqçı ədəbiyyat ənənələrini himayə etməyə, Sabirə abidələr ucaltmağa məcbur olduğunu qeyd edir və bolşevik mətbuatından məlumatlara istinadən diqqəti belə bir məqama yönəldir ki, M.Arif, Ə.Nazim kimi sovet tənqidçiləri belə proletar ədəbiyyatının yalnız kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə də yoxsul göründüyünü, proletar yazıçılarının yalnız yaradıcılıq sahəsində deyil, hətta adi, ümumi, hər insana lazım olan məlumatca da ibtidai səviyyədə olduqlarını gizlətmirlər.

Bu yarımfəsildə mühacirət ədəbi-elmi fikrinin H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi sənətkarların yaradıcılığına obyektiv münasibəti də konkret faktlar əsasında şərh edilir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin II Dünya müharibəsindən sonrakı dalğasının görkəmli simalarından olan Süleyman Təkinər 1950-ci illərin ortalarından etibarən sovet Azərbaycanındakı ədəbi prosesi ardıcıl izləmiş, bu dövr ədəbiyyatımızdakı əsas meyillər, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığı barədə mühacirət mətbuatında, Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun (Münhen) «Dərgi»sində sanballı məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun «Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində incələmələr», «Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müqavimət hərəkatının milli xarakteri», «Stalinin ölümündən on il sonra Azərbaycan», «Türk-müsəlman sovet cümhuriyyətlərinin son yazarlar konqreləri üzərində» və s. məqalələri bu qəbildəndir.

S.Təkinərin yuxarıda adları qeyd olunan ilk üç məqaləsi Sov. İKP-nin şəxsiyyətə pərəstişi ifşa etmiş XX qurultayından sonrakı nisbi mülayimləşmə dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının gerçək durumunu əks etdirməsi ilə əhəmiyyətlidir.

Mühacirət elmi fikrinin sovet dövrü ədəbiyyatımıza münasibətində orijinal və əhəmiyyətli cəhətlərlə yanaşı, mübahisəli məqamlar da yox deyildir. Bolşevik ideologiyasına, totalitar sovet rejiminə qarşı antaqonist platformanı təmsil edən Azərbaycan siyasi mühacirlərinin baxışları üçün həmin məqamlar təbii və qanunauyğun idi. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı fikirləri ilə də razılaşmamaq mümkün deyildir: «Qızıl totalitarizmin istibdadı və mədəniyyət dünyasından təcrid edilməsi bir halda yaşa-

---

¹ Mirzə Bala. Proletar edebiyatı milliyətçi edebiyatın vahit cephəsi qarşısında. // «Odlu yurt» der., İstanbul, 1930, sayı 12, s. 484-488.

maq, çəkilməz bir faciədir; bu şərtlər altında yaratmaq isə faciələr faciəsidir. Sənətkar möhtac olduğu ən böyük nemətdən – hürriyətdən məhrumdur. Dünya ilə ilgisi kəsilmiş bir durumdadır»¹. Zənnimizcə, bu sətirlər totalitar cəmiyyətdə sənətə münasibəti, sənətkarın həqiqi vəziyyətini, ədəbi-mədəni həyatın gerçək mənzərəsini əks etdirir.

5.4. «Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mühacirət ədəbi tənqidində» yarımfəslə M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə» və Ə.Cəfəroğlunun «Şair Şəhriyar» məqalələrində XX əsr Azərbaycan poeziyasının qüdrətli simalarından olan M.Şəhriyarın Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının inkişafındakı mühüm xidmətləri qeyd edilmiş, sənətinin milli olmaqla bərabər, ümumbəşəri mahiyyət kəsb etdiyi də vurğulanmışdır.

«Heydərbabaya salam» poemasını nəşrindən dərhal sonra ədəbi hadisə kimi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu poema «özəl bir həsrətin təpkisiylə yazılmışdır; Şəhriyar onu qələmə alarkən dini, siyasi amillərdən təsirlənməmiş, din və ya təriqət təəssübkeşliyinə qapılmamış, klassik şeir örnəklərini təqliddə məharət göstərmək həvəsinə düşməmişdir²». O, «Heydərbabaya salam» poemasının bir sənət əsəri kimi uğurlu alınmasının, dillər əzbəri olaraq məşhurlaşmasının başlıca səbəbini Şəhriyarın dil sənətkarlığında görür.

Ə.Cəfəroğlunun nəzərində də Şəhriyar anadilli poeziyası ilə milli ədəbiyyatımız üçün daha böyük önəm kəsb edir. Alim belə bir fikrində də haqlıdır ki, Şəhriyar özünün farsdilli yaradıcılığı ilə İran ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə ucalmış, sənətkarlıq baxımından Nizami, Sədi və Hafiz kimi dahilərə bərabər tutulmuşdursa, digər tərəfdən, Azərbaycan türkcəsinə, ona layiq sadəliyi içərisində dilləndirməsi və ona üslub yaratma qabiliyyətini qazandırması ilə Sədidən, Hafizdən artıq Azərbaycan ədəbiyyatının gerçək bir «Şəhriyarlığına» yüksəlmişdir³. Məhz belə bir nəzəri başlanğıca söykənən Ə.Cəfəroğlu «Şair Şəhriyar» məqaləsini bütünlükdə sənətkarın anadilli yaradıcılığının incisi sayılan «Heydərbabaya salam» poemasının təhlilinə həsr edir və M.Şəhriyarın qüdrətli Azərbaycan-türk şairi olduğunu əsaslandırır.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində araşdırma zamanı irəli sürülmüş

---

¹ Mehmet Emin Resulzade. Büyük kompozitör Hacıbeyli Üzeyir. // «Azerbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1952, sayı 8, s. 11.

² Mehmet Emin Resulzade. Edebi bir hadisə. // «Azerbaycan» Aylık Kültür Dergisi, 1955, sayı 4-5 (40-41), s. 2-3.

³ Ahmet Caferoğlu. Şair Şehriyar. // «Türk Kültürü Araştırmaları» der., Ankara, 1964, sayı 1, s. 133.

əsas müddəə və tezislər ümumiləşdirilərək belə bir yekun qənaət ifadə edilir ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının günümüz üçün də aktuallığı şəksizdir. Mühacirət ədəbiyyatımızın hələlik bizə məlum olmayan mətbu və qeyri-mətbu örnəklərinin də mövcudluğunu istisna etmirik. Bu irs sanballı elmi nəşrini və hərtərəfli araşdırılmasını gözləyir. Bu ədəbiyyatın, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq yolu, ayrı-ayrı janrlar və müxtəlif problemlər kontekstində daha təfərrüatlı araşdırılması mühacirətşünaslığımızın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı (monoqrafiya). Bakı: Elm, 2009, 4,5 ç.v.

2. Azərbaycan mühacirət nəsrini (monoqrafiya). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 8,75 ç.v.

3. Azərbaycan mühacirət poeziyası (icmallar və portretlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 7,5 ç.v.

4. Mühacirət və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (monoqrafiya). Bakı: Elm və təhsil, 2015, 3,5 ç.v.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mühacirət ədəbi-elmi fikrində. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan EA-nın birgə keçirdiyi gənc alimlərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr edilmiş ümumrespublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 1999, s. 61-62.

6. Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq irsi. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. Bakı: Səda, 1999, s. 167-172.

7. Almas İldırımın mühacirət dövrü yaradıcılığı. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, 2002, №1-2, s. 166-175.

8. Cəfər Cabbarlı mühacirət ədəbiyyatşünaslığında. «Azərbaycan» jur., 2002, №9, s. 178-179.

9. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlər problemi (Abay Dağlının «Okullular» pyesi əsasında). Azərbaycan MEA-nın Məruzələri, 2002, №5-6, s. 328-333.

10. Mühacirət poeziyasında azərbaycançılıq. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, 2003, №1-4, s. 184-192.

11. Azərbaycan mühacirət dramaturgiyasında Anadolu istiqlal savaşının inikası (Abay Dağlının pyesləri əsasında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, №1, s. 24-32.

12. Azərbaycan mühacirət dramaturgiyasında sənətkar və zaman

problemi. «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XVIII cild. Bakı: Elm, 2004, s. 286-293.

13. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin ifşası (Abay Dağlının yaradıcılığı əsasında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, №3-4, s. 66-73.

14. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mühacirət ədəbi tənqidində. Azərbaycan MEA-nın Məruzələri, 2005, №4, s. 201-204.

15. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda ədəbi proses. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (tematik topla) – I kitab. Bakı: Elm, 2006, s. 49-63.

16. Süleyman Təkinər və sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2007, №1, s. 22-29.

17. Stalinizmi ifşa edən əsər (M.Ə.Rəsulzadənin «Stalinlə ixtilal xatirələri»). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2007, №4, s. 10-16.

18. Mustafa Teymur Atəşlinin poeziyasına dair. «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XX cild. Bakı: Ozan, 2007, s. 35-47.

19. Məhəmmədsadiq Aranın həyat və yaradıcılığına dair. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri (humanitar elmlər və pedaqogika seriyası), Naxçıvan, 2008, s. 80-84.

20. Azərbaycanlıların soyqırımı mühacir yazarların bədii-publisistik irsində. «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XXI cild. Bakı: Elm, 2008, s. 21-29.

21. Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikası. «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XXII cild. Bakı: Elm, 2009, s. 32-41.

22. Əhməd Ağaoğlunun «Sərbəst firqə xatirələri». Azərbaycan MEA-nın Məruzələri, 2009, №5, s. 169-175.

23. Azərbaycan mühacirət nəsrində vətəndaş cəmiyyəti problemi (Ə. Ağaoğlunun «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsəri əsasında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, №2. s. 3-10.

24. Mühacir şair Alazan Baycan. İzmir Ege Üniversitesi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, sayı 18, Ocak, Haziran, 2010, s. 263-272.

25. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri. «Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri». (Beynəlxalq elmi konfransın materi-

alları). Bakı: Elm, 2010, s. 243-270.

26. Azərbaycan mühacirət nəsrində «düşərgə mövzusu»na dair. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri (humanitar elmlər seriyası), Naxçıvan, 2011, №2 (42), s. 73-76.

27. «Kitabı Dede Korkut» Azərbaycan Muhaceret Edebi-İlmi Düşüncesinde. İzmir Ege Üniversitesi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, sayı 21, Temmuz-Aralık, 2011. s. 41-46.

28. Azərbaycan Muhaceret Edebiyatında Kuzey Kıbrıs olayları. Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2011, №45. s.83-88.

29. Müseyib (Musa Eyüp) Zeyem və şiirleri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir, (Yaz 2014), XIV / I, s. 75-88.

30. Azərbaycan mühacirət poeziyasının araşdırılma vəziyyəti. Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2014, №2, s. 12-20.

31. Elçin və Azərbaycan muhaceret edebiyatı araştırmalarının problemləri. «Yeni Türk Edebiyatı» der., İstanbul, ekim 2014, №10, s. 113-121.

32. The Common Character of Azerbaijan Emigration Literature. AENSI Journals, Advances in Environmental Biology, 9(11) June 2015, s. 228-237.

33. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi perspektivləri. «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr». II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.11-23.

Müəllifin elmi işləri haqqında aşağıda qeyd olunan rəylər dərc edilmişdir:

1. **Tehran Əlişanoğlu (Mustafayev)**. Böyük türkoloqun ədəbiyyatşünaslıq irsi. («Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi» (Bakı: Elm, 2001) monoqrafiyası haqqında). «Ədəbiyyat qəzeti», 15 iyun 2001-ci il.

2. **Mənzər İbrahimova**. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsindən. («Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi» (Bakı: Elm, 2001) monoqrafiyası haqqında). «Türkologiya» jur., 2004, № 1-4, s. 81-83.

3. **Teymur Kərimli**. Qərib ruhların simsarı. «Mühacirət və klassik ədəbi irs» (Bakı: Elm, 2003) monoqrafiyasına ön söz. s. 3-8.

4. **Tehran Əlişanoğlu (Mustafayev)**. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tədqiqi. («Mühacirət və klassik ədəbi irs» (Bakı: Elm, 2003) monoqrafiyası haqqında). «Azərbaycan» qəz., 7 iyul 2004-cü il.

5. **Nizaməddin Şəmsizadə**. Mühacirət və klassik irs problemi. («Mühacirət və klassik ədəbi irs» (Bakı: Elm, 2003) monoqrafiyası haqqın-

da). «Ədəbiyyat qəzeti», 16 iyul 2004-cü il.

6. **Səadət Şıxıyeva.** *Nikpur Cabbarlı. Mühacirət və klassik ədəbi irs.* (Eyni adlı monoqrafiya haqqında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, № 3-4, s. 210-212.

7. **Şamil Vəliyev.** Mühacirət ədəbiyyatına dair yeni tədqiqat. («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). «Azərbaycan» qəz., 23 fevral 2010-cu il.

8. **Razim Məmmədli.** Mühacirət ədəbiyyatımızın bir budağı. («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). «Ədəbiyyat qəzeti», 18 iyun 2010-cu il.

9. **Aslan Salmansoy.** Mühacir sənətkarlarımızdan daha biri haqqında dəyərli əsər. («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). «Azərbaycan» jur., Bakı, 2010, №6, s. 183-186.

10. **Teymur Kərimli.** Yığcam ölçülü sanballı araşdırma. («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XXII cild. Bakı: Elm, 2009, s. 143-145.

11. **Şahbaz Şamıoğlu (Musayev).** Abay Dağlının möhtəşəm dönüşü... («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 2, s. 88-92.

12. **Tehran Əlişanoğlu (Mustafayev).** Mühacirətşünaslığın kövrək qanadlarında. («Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı») (Bakı: Elm, 2009) monoqrafiyası haqqında). «Tənqid.net» jur., Bakı, 2010, № 7, s. 367-369.

13. **Arif Əmrahoğlu (Məmmədov).** Məsuliyyətin bəhrəsi. («Azərbaycan mühacirət nəsrini») (Bakı: Elm və təhsil, 2011) monoqrafiyası haqqında). «Ədəbiyyat qəzeti», 9 dekabr 2011-ci il.

14. **Alxan Bayramoğlu (Məmmədov).** Mühacirətşünaslığa dəyərli elmi töhfə. («Azərbaycan mühacirət nəsrini») (Bakı: Elm və təhsil, 2011) monoqrafiyası haqqında). «Respublika» qəz., 17 fevral 2012-ci il.

15. **Əlizadə Əsgərli.** Azərbaycan mühacirət nəsrini. («Azərbaycan mühacirət nəsrini») (Bakı: Elm və təhsil, 2011) monoqrafiyası haqqında). Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Əsərləri. 2012, № 2 (14), s. 14-20.

16. **Şahbaz Şamıoğlu (Musayev).** Mühacirətşünaslığımıza sanballı töhfə. («Azərbaycan mühacirət poeziyası (icmallar və portretlər)») (Bakı: Elm və təhsil, 2014) kitabı haqqında). Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1, səh. 232-234.

17. **Abid Tahirli.** Mühacirət irsi və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında dəyərli elmi əsər. («Mühacirət və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri») (Bakı: Elm və təhsil, 2015) monoqrafiyası haqqında). «525-ci qəzet», 1 oktyabr 2015-ci il.

18. **Tehran Əlişanoğlu (Mustafayev).** Mühacir ədəbiyyatşünasların gözü ilə. («Mühacirət və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri») (Bakı: Elm və təhsil, 2015) monoqrafiyası haqqında). «Ədəbiyyat Məcmuəsi» (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XVIII cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, səh. 452-456.

**Azerbaijan emigration literature of the 20th century
(on the examples of Turkic-speaking countries)**

SUMMARY

At the twentieth century works of art and study of literature had a special weight within the many-sided directions activity of political emigration which played a significant role in the historical destiny of a number of nations including the Azerbaijani people as well. The great result of this activity is the Azerbaijani emigration literature which is the event of the 20th century.

As a result of the scientific research we come to the conclusion that the fixed universal characteristics in modern emigrantology and literary theory somehow conditionally are acceptable for the Azerbaijani emigration literature as well. This literature has been openly against the political regime in the motherland for 70 years, it has always expressed homesickness and love for the nativeland, spoken on the subject of the dreams of national independence of the people, sung the praise of "Azerbaijan struggle", mainly remained faithful to Azerbaijanism, all-human and national-moral values in all cases. The emigration literature of Azerbaijan with these positive characteristics which appeared abroad, beyond the current political borders of our country in different languages, is the integral part of our national literature and the majority of the created examples of this spiritual heritage-which are in the Turkic language is the object of the research in this dissertation. As well as different published books, articles and reviews in Azerbaijan, Turkey, Russia and Germany and in Poland concerning the emigration literature, literary study and generally emigrantology also have been included to the scientific research.

In the dissertation the scientific theoretical status and the chronological limits of the emigration literature of Azerbaijan were determined, the development way of various genres of literature was considered, the Turkic language examples were investigated and grouped from the point of view of subject-problem within the genres sphere (poetic, prose, dramaturgy, study of literature) and the special role of national folklore, classic heritage and Azerbaijan literature of the soviet times were appreciated according to the theoretical principles of modern emigrantology.

In the dissertation the ideological-artistic and aesthetic peculiarity of the emigration literature of Azerbaijan came to light on the basis of the rich sources and this heritage was identified as an indivisible part of our national literature and determined the further researching perspectives of the subject.

**Азербайджанская эмигрантская литература XX века
(на основе тюркоязычных образцов)**

РЕЗЮМЕ

В XX веке значительное место в разнообразной деятельности политической эмиграции, оказавшей существенную роль на историческую судьбу ряда народов, в том числе и азербайджанского, стали занимать художественное творчество и литературоведение. Азербайджанская эмигрантская литература, ставшая событием XX века, важный результат данной деятельности.

Результаты проведенных нами исследований свидетельствуют о том, что универсальные характеристики эмигрантской литературы принятые в современной эмигрантологии и теории литературы в определенной степени приемлемы и для литературного наследия Азербайджанской эмиграции. На протяжении 70 лет эта литература, находясь в открытой оппозиции существовавшему в то время на родине политическому режиму, постоянно испытывая и проявляя свою тоску и любовь к отечеству, выражая стремления своего народа к национальной независимости, проводя «Азербайджанскую борьбу», при всех обстоятельствах, и это самое главное, оставалась приверженной общечеловеческим и национально-нравственным ценностям, идее азербайджанизма. Азербайджанская эмигрантская литература, возникшая вне пределов нынешних политических границ нашей родины, в различных зарубежных странах, на различных языках, со всеми своими достоинствами составляет неотъемлемую часть нашей национальной литературы. Объектом исследования данной диссертации стали тюркоязычные образцы этой литературы, представляющие собой с языковой точки зрения самую большую часть этого духовного наследия. К исследованию привлечены также книги, статьи, рецензии по эмигрантологии изданные в разные времена в Азербайджане, Турции, России, Германии и Польше.

Опираясь на теоретические принципы современной эмигрантологии, в диссертации определяется научно-теоретический статус Азербайджанской эмигрантской литературы, устанавливаются ее хронологические границы, прослеживается развитие разных жанров с учетом особенностей каждого.

Кроме того, предпринята попытка классификации и анализа жанров (поэзия, проза, драма, литературоведение) тюркоязычных образцов с точки зрения их тематики, дается оценка роли эмигрантского литературоведения в исследовании национального фольклора, классического литературного наследия и Азербайджанской литературы советского периода.

Впервые в данной диссертации на основе многочисленных источников выявляется идейное и художественно-эстетическое своеобразие Азербайджанской эмигрантской литературы, подчеркивается ее неразрывное единство с национальной литературой, определяются перспективы дальнейшего ее исследования.

Çapa imzalanmışdır: 25.04.2017. Sifariş №10. Tirajı 100 nüsxə

Azərbaycan MEA Geologiya və Geofizika İnstitutu
«Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi
Bakı, H.Cavid pr., 119. Tel.: 539-39-72

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

НИКПУР МИРГУСЕЙН ОГЛЫ ДЖАББАРЛЫ

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЭМИГРАНТСКАЯ
ЛИТЕРАТУРА XX ВЕКА**
(на основе тюркоязычных образцов)

5716.01. - Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора наук по филологии

БАКУ – 2017